

**Studenci kierunku pedagogika -przedmiot” Prawo a
patologie społeczne”**

Uprzejmie proszę o zapoznanie się z treściami wykładu

Wykład 1, 2, - teorie kryminologiczne

wykład 3 – alkohol jako czynnik kryminogeny

wykład 4,5,6 – przestępczość nieletnich

Małgorzata Kuć

Teorie kryminologiczne

Literatura uzupełniająca: *A. Bilikiewicz*, Osobowość i uwagi ogólne na temat zaburzeń osobowości, [w:] *Psychiatria*, red. *A. Bilikiewicz*, *W. Strzyżewski*, Warszawa 1992; *tenże*, *Psychiatria kliniczna*, t. 2, Warszawa 1988; *E. Fromm*, *Anatomia ludzkiej destrukcyjności*, Poznań 1999; *A. Jakubik*, *Zaburzenia osobowości*, Warszawa 1999; *A. Kępiński*, *Psychopatie*, Kraków 1992; *K. Krajewski*, *Teorie kryminologiczne a prawo karne*, Warszawa 1994; *R. K. Merton*, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Warszawa 1982; *K. Ostrowska*, *D. Wójcik*, *Teorie kryminologiczne*, Warszawa 1986; *K. Pospiszył*, *Psychopatia. Istota, przyczyny i sposoby resocjalizacji antysocjalności*, Warszawa 1992; *A. Siemaszko*, *Granice tolerancji. O teoriach zachowań dewiacyjnych*, Warszawa 1993; *L. Tyszkiewicz*, *Od naturalizmu do humanizmu w kryminologii*, Katowice 1991; *B. Urban*, *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*, Kraków 2000.

Koncepcja teoretyczna, aby mogła nosić miano „teorii naukowej”, musi być uporządkowanym i spójnym systemem twierdzeń naukowych na jakiś temat. Całościowy i konsekwentny opis naukowo weryfikowalny w ramach teorii wyznacza jej rangę i przydatność dla nauki.

Konsekwencje pojawiania się nowych teorii dla danej nauki można określić, cytując *A. Siemaszkę*: „Teoria wyjaśniająca daną sferę rzeczywistości jest dobra tak długo, jak długo nie pojawi się teoria lepsza”¹.

§ 5. Teorie biologiczne

I. Włoska szkoła pozytywna i teoria *Cesare Lombroso*

Włoska szkoła pozytywna (szkoła antropologiczna) dała początek badaniom biopsychicznym i psychopatologicznym przestępców. Cechą charakterystyczną podejścia badawczego tej szkoły było **deterministyczne pojmowanie zachowania człowieka**.

Przedstawicielami szkoły byli: *Cesare Lombroso*, *Enrico Ferri*, *Raffaele Garofalo*.

¹ *A. Siemaszko*, *Granice tolerancji. O teoriach zachowań dewiacyjnych*, Warszawa 1993, s. 62.

Prekursorem badań nad przestępcami był włoski lekarz (w późniejszym czasie – profesor psychiatrii i antropologii kryminalnej na uniwersytecie w Turynie) **Cesare Lombroso** (1835–1909). W ramach praktyki lekarskiej lekarza wojskowego rozpoczął **badania żołnierzy**, które miały doprowadzić do ustalenia fizycznych różnic pomiędzy osobami zamieszkującymi różne regiony Włoch. **Lombroso** doszedł do wniosku, że specyficzną kategorię stanowią żołnierze posiadający tatuaż. Z czasem skierował swoje zainteresowania naukowe na **przestępców**.

Lombroso w swojej książce pt. „Człowiek zbrodniarz w stosunku do antropologii, jurysprudenji i dyscypliny więziennej” przedstawił wyniki badań kilku tysięcy przestępców, które doprowadziły go do przyjęcia tezy, że **przestępstwo jest warunkowane dziedzicznie** oraz że istnieje **typ tzw. urodzonego przestępcy**, którym jest jednostka wykazująca **cechy atawistyczne** (upodabniające go do człowieka pierwotnego, np. okrucieństwo, brak uczuć moralnych) **popychające ją do przestępstwa**. **Lombroso** przyjął tezę, że **przestępca stanowi odrębny typ człowieka - homo delinquens**, który posiada cechy fizyczne i psychiczne człowieka stojącego na niższym poziomie rozwoju ewolucyjnego. Swoją uwagę badawczą koncentrował na cechach fizycznych i psychicznych przestępców. Wskazywał, że istnieją **cechy anatomiczne**, które charakteryzują wszystkich przestępców:

- 1) odstające uszy,
 - 2) wystające kości policzkowe,
 - 3) rzadki zarost,
 - 4) asymetria czaszki,
 - 5) prognatyzm (wysunięcie szczęki do przodu),
 - 6) niewielka kość czołowa,
 - 7) silnie rozwinięte łuki nad brwiami,
 - 8) silnie rozwinięta dolna szczęka,
- a także **defekty psychiki**.

Niektóre cechy są typowe dla poszczególnych kategorii przestępców np. złodzieje, zdaniem **Lombroso** mają małe ruchliwe oczy, nawykowi zabójcy charakteryzują się chłodnym spojrzeniem nieruchomych oczu, silnymi szczękami. **Lombroso**, obok specyfiki budowy ciała przestępców, zwracał uwagę na **odrębności w zakresie funkcjonowania psychiki i zachowania**, np.:

- 1) większa od przeciętnej sprawność zmysłów,
- 2) brak wyrzutów sumienia,
- 3) cynizm,

- 4) impulsywność,
- 5) posługiwanie się gwarą przestępców,
- 6) tatuowanie się.

Taka próba wyjaśnienia podłoża zachowań przestępczych, której konsekwencją było przyjęcie koncepcji **determinizmu przestępczego** (tj. „urodzony przestępca” był niejako „skazany na przestępstwo”, tj. wcześniej czy później musiał je popełnić), została zakwestionowana i współcześnie ma **znaczenie** wyłącznie **historyczne**. Niewątpliwie jednak miała duże znaczenie dla rozwoju kryminologii, **dając podstawy badań naukowych dotyczących sprawcy przestępstwa**.

Lombroso przedstawił **typologię przestępców**, która obejmowała:

- 1) przestępców z epilepsją,
- 2) przestępców moralnie obłąkanych,
- 3) przestępców urodzonych,
- 4) przestępców przypadkowych,
- 5) przestępców z afektu.

Wyróżnienie **przestępców z epilepsją** było powodowane uwzględnieniem w ustaleniach etiologicznych przestępstwa znaczenia czynnika psychopatologicznego.

Przestępcy moralnie obłąkani nie dysponowali (tzw. zmysłem moralnym), umiejętnością moralnej oceny zjawisk.

Przestępcy urodzeni stanowili wyżej opisany typ atawistyczny człowieka – zbrodniarza. **Przestępcy przypadkowi** obejmowali zróżnicowaną kategorię sprawców, wśród których byli:

- 1) sprawcy przestępstw nieumyślnych (tzw. pseudoprzestępcy);
- 2) sprawcy popełniający przestępstwa pod wpływem okoliczności zewnętrznych (tzw. kryminaloidzi);
- 3) sprawcy popełniający przestępstwa z powodu wychowania w środowisku przestępczym (tzw. przestępcy z przyzwyczajenia);
- 4) sprawcy, u których pewne ślady epilepsji stanowią podłoże zachowań przestępczych (tzw. epileptoidzi).

Przestępcy z afektu z kolei, to sprawcy popełniający przestępstwa pod wpływem silnych emocji, np. gniewu, urażonego honoru, miłości (do tej kategorii zaliczał *Lombroso* np. przestępców politycznych).

Enrico Ferri (1856–1929) był prawnikiem, profesorem prawa karnego na Uniwersytecie w Rzymie, który obok badań kryminologicznych działalnością naukową obejmował zagadnienia prawa karnego i polityki kryminalnej. Istotny wkład *Ferriego* w rozwój kryminologii wiąże się z problematyką **socjologii kryminalnej** (był autorem pracy „Socjologia

kryminalna”), którą definiował jako naukę o przestępczości i społecznej obronie przeciwko przestępczości. Prowadzone przez *Ferriego* badania kryminologiczne doprowadziły do ustalenia **klasyfikacji przyczyn przestępczości**, a także **typologii przestępców**. *Ferri* uznawał, że **przestępstwo**, podobnie jak każde inne zachowanie, **jest powodowane** występowaniem **szeregu przyczyn (podejście wieloczynnikowe)**, wśród których wyróżnił następujące kategorie:

- 1) przyczyny **antropologiczne** (indywidualne),
- 2) przyczyny **fizyczne** (teluryczne),
- 3) przyczyny **społeczne**.

Ad 1) Wśród **przyczyn antropologicznych** znajdowały się:

- a) cechy organiczne i psychiczne,
- b) wiek,
- c) płeć,
- d) stan cywilny,
- e) wykształcenie,
- f) miejsce zamieszkania.

Ad 2) Do grupy **przyczyn fizycznych** *Ferri* zaliczał:

- a) rasę,
- b) klimat,
- c) pory roku,
- d) czynniki meteorologiczne.

Ad 3) **Społeczne podłoże** zachowań przestępczych stanowiły natomiast:

- a) wahania przyrostu naturalnego,
- b) migracje,
- c) obyczaje,
- d) religia,
- e) sytuacja gospodarcza,
- f) sytuacja rodzinna,
- g) poziom oświaty,
- h) ustawodawstwo.

Ferri uważał, że uwarunkowania społeczne mają wpływ na rodzaj popełnianego przestępstwa, natomiast przyczyn tego, że do przestępstwa dochodzi należy szukać w **tendencjach antyspołecznych jednostki**, które są pochodzenia biologicznego (organicznego lub psychicznego).

Typologia przestępców zaproponowana przez *Ferriego* obejmowała

przestępców:

- 1) z urodzenia,
- 2) obłąkanych,
- 3) z namiętności,
- 4) przypadkowych,
- 5) z nawyknienia,
- 6) działających nieumyślnie (pseudoprzestępcy).

Przestępcy z urodzenia byli kategorią obciążoną dziedzicznie, były to osoby, które miały za przodków przestępców, alkoholików, chorych psychicznie.

Przestępcy obłąkani byli dotknięci chorobą psychiczną.

Przestępcy z namiętności to sprawcy popełniający przestępstwa z powodu chronicznego napięcia emocjonalnego lub nagłego, gwałtownego napięcia emocjonalnego, które po jakimś czasie ustępuje.

Przestępcy przypadkowi (stanowiący najczęściej występujący typ) popełniają przestępstwa pod wpływem otoczenia rodzinnego lub społecznego, a nie z powodu anormalnych właściwości psychofizycznych.

Przestępcy z nawyknienia to takie osoby, które pod wpływem środowiska nabyły przyzwyczajenia do popełniania przestępstw.

Przestępcy popełniający przestępstwa **nieumyślnie** to sprawcy, którzy nie mając złej woli popełniają przestępstwa z powodu nieostrożności.

Postulowane przez *Ferriego zmiany w obszarze prawa karnego*, które miały przyczynić się do bardziej skutecznego zwalczania przestępczości dotyczyły:

- 1) stworzenia nowego prawa karnego według modelu „**prawa karnego sprawcy**”, który opierałby się na **funkcji szczególnoprewencyjnej**;
- 2) zastąpienia odpowiedzialności moralnej **odpowiedzialnością legalną** opartą na uzasadnieniu, że człowiek musi ponosić negatywne konsekwencje swoich czynów ponieważ wynika to z **potrzeby ochrony społeczeństwa**;
- 3) podstawą reakcji prawnokarnej powinna być **motywacja przestępczego działania**, a nie obiektywne cechy przestępstwa;
- 4) **eliminowania kar**, których miejsce zajęłyby **środki obrony społecznej**, a mianowicie – umieszczanie sprawców w szpitalach lub koloniach rolnych;
- 5) wprowadzenia obowiązku **odszkodowania na rzecz ofiary**, który miał być nakładany na sprawcę przestępstwa;
- 6) wprowadzenia **wyroków nieoznaczonych**;

7) zniesienia sądów przysięgłych².

Trzecim reprezentantem włoskiej szkoły pozytywnej był **Raffaele Garofalo** (1852–1934), autor podręcznika „Kryminologia” oraz twórca koncepcji tzw. **przestępstwa naturalnego**. W świetle jego poglądów przestępca różni się od nieprzestępcy nie cechami anatomicznymi, ale występowaniem anomalii psychicznych. Polegają one na braku pewnych uczuć czy „powściągów”, które normalnie występują u innych ludzi należących w tym samym czasie do tej samej społeczności³.

II. Badania genetycznych uwarunkowań przestępczości

W ramach teorii biologicznych, na uwagę zasługują badania nad **genetycznymi uwarunkowaniami przestępczości**. W tym zakresie znajdują się:

- 1) badania nad bliźniętami,
- 2) badania adopcyjne,
- 3) badania nad zaburzeniami struktury chromosomów.

Ad 1) Badania nad bliźniętami obejmują badania zgodności występowania określonej właściwości czy zachowania (np. choroby psychicznej, przestępczości, uzależnienia od alkoholu itp.) u bliźniąt mono- i dyzygotycznych. Bliźnięta monozygotyczne mają identyczne wyposażenie genetyczne. Z tego względu badania tego rodzaju prowadzą do wniosku, że **o uwarunkowaniu genetycznym danej właściwości czy określonego zaburzenia świadczy większa zbieżność jego występowania u bliźniąt monozygotycznych niż bliźniąt dyzygotycznych lub rodzeństwa nie będącego bliźniętami**.

W krytycznej analizie takich badań zwraca się uwagę, że zbieżność ta może wynikać z podobnych warunków środowiskowych, w jakich zwykle takie bliźnięta się wychowują oraz z faktu, że bardzo często otoczenie postrzega je jako identyczne pod każdym względem. To powoduje, że bliźnięta te tak samo postrzegają siebie, a zatem zachowują się zgodnie z tym postrzeganiem, a więc tak samo⁴.

Ad 2) Badania adopcyjne opierają się na założeniu, że w ramach tych badań można oddzielić wpływ czynników genetycznych od czynników

2 L. Tyszkiewicz, *Od naturalizmu do humanizmu w kryminologii*, Katowice 1991, s. 22–29.

3 Tamże, s. 38–39.

4 K. Ostrowska, D. Wójcik, *Teorie kryminologiczne*, Warszawa 1986, s. 23.

środowiskowych. Warunkiem prawidłowości takich badań jest objęcie nimi adopcji, w których dziecko zostało przysposobione w niedługi czas po urodzeniu. Twierdzi się, że o **dziedzicznym uwarunkowaniu przestępczości świadczy wyższa korelacja pomiędzy karalnością rodziców i ich dzieci niż między karalnością tych dzieci a ich przysposabiających rodziców**⁵.

Ad 3) Badania nad zaburzeniami struktury chromosomów, wyjaśniające genezę przestępczości, dotyczą tych zaburzeń, które łączy się z nadmierną agresywnością i przestępczością zawierającą elementy **agresji**. Tego rodzaju nieprawidłowość wiąże się z występowaniem **dodatkowego chromosomu Y** lub X w ostatniej parze chromosomów określających płeć. Zamiast normalnie występującego u mężczyzn układu XY, występuje dodatkowo jeden lub więcej chromosomów Y. Powoduje to wystąpienie w ostatniej parze chromosomów układu XYY lub XYYY. Z takim układem chromosomów związane jest występowanie zachowania nadmiernie impulsywnego, agresywnego i przestępczego. Drugi przypadek wiąże się z wystąpieniem dodatkowego chromosomu X, co powoduje układ XXY, XXYY lub XXXY. Taki układ chromosomów powoduje obniżenie sprawności umysłowej⁶.

Podstawowym **zarzutem teorii genetycznych** jest stwierdzenie, że nie można mówić o dziedziczeniu określonych cech psychicznych, postaw i zachowań (w tym – zachowań przestępczych), które zawsze wykształcają się w interakcji czynników biologicznych i środowiskowych⁷.

§ 6. Teorie psychologiczne

I. Teoria psychoanalityczna *Zygmunta Freuda*

W świetle psychoanalitycznej teorii *Zygmunta Freuda*, istotną rolę w zachowaniu człowieka odgrywają nieuświadomione popędy i instynkty. Zachowanie człowieka jest uzależnione od dominacji jednego z dwóch instynktów, które odpowiadają za „wyposażenie energetyczne” organizmu:

- 1) **instynktu życia** i miłości (*Eros*),
- 2) **instynktu śmierci** (*Thanatos*).

⁵ Tamże, s. 30.

⁶ Tamże, s. 32.

⁷ Tamże, s. 18, 24.

Zachowanie pozostające w związku z instynktem życia przejawia się w dbałości o bezpieczeństwo, zdrowie, natomiast zachowanie zdominowane instynktem śmierci przejawia się działaniem destrukcyjnym, zmierzającym w konsekwencji do unicestwienia człowieka. **W obecności instynktu śmierci widział Freud podłoże agresywnego zachowania człowieka.** Instynkt ten jest wrodzony, a zatem energia, jaka z niego płynie, musi ulec rozładowaniu, aby nie doszło do destrukcji organizmu. Odbywa się to w dwojaki sposób:

- 1) poprzez **sublimację** – przemieszczenie energii instynktu śmierci na inne niedestrukcyjne formy aktywności człowieka np. twórczość;
- 2) poprzez **zachowania agresywne**. Są one wynikiem potrzeby rozładowania na zewnątrz nagromadzonej energii (pierwotnie autodestrukcyjnej – ukierunkowanej do wewnątrz organizmu). Tak rozumiana agresja chroni człowieka przed samounicestwieniem i jest gwarancją jego przeżycia.

Ważnymi elementami teorii *Freuda*, które pozwalają na wyjaśnienie zachowania człowieka są **trzy sfery psychiki człowieka**:

- 1) **id** – jest to sfera wrodzonych, instynktownych skłonności (jest podświadoma),
- 2) **ego** – jest to uświadomiona osobowość człowieka,
- 3) **superego** (sumienie) – nieświadoma sfera zinternalizowanych norm, która wytwarza się w trakcie procesu socjalizacji.

Id i superego pozostają wobec siebie w pewnej sprzeczności, ponieważ hedonistyczny charakter *id*, który dąży do natychmiastowego zaspokajania popędów, jest polaryzowany powstrzymującą siłą *superego*, który pełni funkcję kontrolującego mechanizmu zachowania. Ten wyraźny konflikt dwóch sfer psychiki człowieka jest źródłem poczucia winy i lęku. Na zewnątrz przejawem tego konfliktu są **zachowania substytucyjne**, których zadaniem jest **rozładowanie podświadomych konfliktów**. Jednym z takich zachowań jest zachowanie przestępcze, którego istotą nie jest świadome wyrządzenie zła, ale podświadome dążenie do ukarania. W świetle poglądów psychoanalitycznych, **zachowanie przestępcze ma charakter kompensacyjny** – ma prowadzić do rozładowania istniejących kompleksów⁸.

8 B. Hołyst, Kryminologia, Warszawa 2007, s. 1102–1104.

II. Teoria agresji *Konrada Lorenza*

O istnieniu wrodzonego instynktu agresji mówi również teoria *Konrada Lorenza*. Jakkolwiek teoria ta powstała na gruncie innych badań niż teoria Freuda, wykazuje z nią podobieństwo. Zdaniem *Lorenza* siłą napędową gatunków są **cztery instynkty**:

- 1) seksualny,
- 2) głodu,
- 3) agresji,
- 4) ucieczki.

Instykt agresji odpowiada za występowanie zachowań agresywnych. Ma on charakter **wrodzony**, co potwierdzały badania przeprowadzone przez *Lorenza* na szczurach. Brak doświadczeń zachowań agresywnych nie eliminuje takich reakcji z repertuaru zachowań osobników. *Lorenz* twierdził, że **zachowania agresywne są spontaniczne**, tzn. że **do ich wyzwolenia nie jest konieczne zaistnienie jakiejś zewnętrznej sytuacji**. Zachowania agresywne są następstwem nagromadzenia energii związanej z instynktem agresji, która musi zostać rozładowana.

Podkreśla się, że zarówno teoria *Z. Freuda*, jak i *K. Lorenza* opiera się na **modelu hydraulicznym**, tj. stosuje analogię do ciśnienia, jakie wywiera sprężona woda lub para w zamkniętym zbiorniku⁹. Wystarczy niezbyt silny bodziec (na wzór „niewielkiego otworu”), aby wywołać gwałtowną reakcję agresywną¹⁰.

Próba wyjaśnienia agresywnych zachowań człowieka w świetle teorii instynktów, które opierają swoje założenia na wynikach badań dokonywanych wśród zwierząt, nie może być pozbawiona krytyki. Człowiek w swoim rozwoju w sposób zasadniczy na tyle różni się od zwierząt, że jakakolwiek analogia w tym zakresie musi pozostać chybiona. Poza tym, podkreśla się również, że gdyby zachowanie agresywne miało jednak charakter instynktowny, byłoby właściwe wszystkim ludziom, czego rzeczywistość nie potwierdza.

Odwoływanie się do instynktu, będącego siłą wrodzoną i w zasadzie niedającą się opanować powoduje, że agresja wyjaśniana za jego pomocą, staje się siłą, wobec której człowiek pozostaje bezradny. Rodzi to istotne konsekwencje w zakresie postępowania ze sprawcami czynów agresywnych. Uznając instynktowny charakter agresji, trudno mówić o skutecznych sposobach korygowania tendencji i zachowań agresywnych.

⁹ *E. Fromm*, Anatomia ludzkiej destrukcyjności, Poznań 1999, s. 27.

¹⁰ Tamże, s. 27; *B. Hołyst*, Kryminologia, s. 1104.

III. Teoria frustracji – agresji *Johna Dollarda i Normana E. Millera*

Teoria frustracji – agresji *Johna Dollarda i Normana E. Millera* wyjaśnia zachowanie agresywne człowieka doświadczaną przez niego frustracją. Każde zachowanie agresywne jest poprzedzone doświadczaniem nieprzyjemnego stanu subiektywnego wynikającego z zablokowania realizacji jakiegoś dążenia, które określa się mianem **frustracji**. Każde zachowanie agresywne w myśl tej teorii poprzedza frustracja, chociaż nie zawsze frustracja musi prowadzić do agresji. Innymi słowy, **nie zawsze frustracja prowadzi do agresji, ale zawsze agresja wynika z frustracji**. Agresja pojawia się w wyniku pobudzenia frustracyjnego, a jej siła jest zależna od wielkości doświadczanej frustracji. Na zwiększenie poziomu doświadczanej frustracji, a tym samym na siłę agresji, ma wpływ:

- 1) **siła dążenia do celu**, którego realizacja została zablokowana;
- 2) **częstotliwość blokowania celu**.

Im silniej dąży się do celu i im częściej dążenie to jest blokowane, tym większe jest prawdopodobieństwo zachowań agresywnych.

Zachowanie agresywne jest wynikiem **tzw. pobudzenia pierwotnego**, czyli chęci osiągnięcia przez jednostkę jakiegoś celu. Przeszkoda na drodze realizacji celu powoduje pojawienie się **tzw. pobudzenia wtórnego**, tj. pobudzenia do zachowania agresywnego. Zachowanie agresywne może być powstrzymanywane świadomością wymierzenia kary za takie zachowanie. Powstrzymanie tego zachowania nie zmienia faktu, że pobudzenie wtórne występuje, co może prowadzić do różnych form **reakcji zastępczej**, tj.:

- 1) agresji **pośredniej** (w wyniku zmiany formy),
- 2) agresji **przemieszczanej** (w wyniku zmiany przedmiotu),
- 3) agresji **ukrytej** (nie ujawnianej w zachowaniu),
- 4) **samoagresji** (ukierunkowanej na podmiot doświadczający pobudzenia wtórnego)¹¹.

Występowanie frustracji w wyniku blokady w realizacji celu może prowadzić do innych niż agresja niekorzystnych reakcji, np.:

- 1) fiksacji (nadmierne przywiązanie do osoby, przedmiotu),
- 2) regresji (przyjęcie postaw charakterystycznych dla wcześniejszych faz rozwojowych, np. płaczliwość, posługiwanie się językiem z dzieciństwa).

¹¹ B. Hołyst, Kryminologia, s. 1104–1105.

IV. Teoria agresji *Ericha Fromma*

W świetle teorii agresji *Ericha Fromma* zachowania agresywne człowieka można podzielić na:

- 1) obronne zachowania agresywne,
- 2) dezadaptacyjne zachowania agresywne.

Obronne zachowania agresywne stanowią przejaw biologicznej adaptacji, która zmierza do ochrony istotnych dla jednostki wartości. Są one reakcją na pojawiające się zagrożenie tych wartości. Zachowania agresywne w tym rozumieniu mają charakter dziedziczny, jednak nie są uruchamiane spontanicznie, aby wystąpiły, musi zaistnieć sytuacja zagrożenia. Celem takich zachowań jest usunięcie zagrożenia. **Dezadaptacyjne zachowania agresywne** natomiast stanowią **przejaw destrukcyjności i okrucieństwa**. Występują one wtedy, gdy warunki życia człowieka uniemożliwiają mu zaspokojenie potrzeb takich jak miłości, zrozumienia, władzy. Aby je zaspokoić, potrzebna jest kontrola, a ta z kolei, wymaga posługiwania się siłą i okrucieństwem. Niemożność zaspokojenia potrzeby miłości w ramach pozytywnych międzyludzkich relacji rodzi nienawiść i powoduje reakcję niszczenia (w postaci różnych aktów okrucieństwa np. zadawanie ciosów zamiast przyjaznego uścisku dłoni). Taki sposób funkcjonowania prowadzi do utrwalenia pewnych cech charakterologicznych, które *Fromm* określa mianem **charakterologicznej destrukcyjności i okrucieństwa**. Destrukcyjny charakter takiego zachowania agresywnego polega na niszczeniu zarówno innych ludzi (ofiar), jak i ma wymiar autodestrukcji (prowadzi do samoniszczenia sprawcy). Zamiast likwidować problemy rodzące się na tle niezaspokojenia potrzeb, pogłębia je. Zachowanie tego typu zamiast przybliżyć do innych ludzi, oddala sprawcę tego zachowania od nich.

Fromm podkreśla, że zarówno agresja obronna, jak i dezadaptacyjna są wywoływane przez czynniki zewnętrzne¹².

V. Psychopatia, charakteropatia i socjopatia

1. Psychopatia

W literaturze kryminologicznej, psychologicznej, psychiatrycznej i socjologicznej brak jest zgodności co do definiowania oraz określenia istoty psychopatii, charakteropatii i socjopatii.

12 Tamże, s. 1106–1107.

Wskazanie definicji psychopatii, zakłada konieczność przyjęcia określonej podstawy teoretycznej, na gruncie której nastąpiło ustalenie definicyjne.

Mając to na uwadze, można wskazać na kilka podstawowych propozycji w tym względzie, a mianowicie:

- 1) **konstytucjonalne teorie typologiczne** (historycznie najstarsze), które poszukują uwarunkowań osobowości i nieprawidłowości w jej zakresie wśród czynników dziedzicznych i wrodzonych. W przypadku tych teorii, obszarem zintensyfikowanych poszukiwań dotyczących przyczyn nieprawidłowości osobowości jest sfera temperamentalna;
- 2) **teorie dynamiczne** (ukształtowane na gruncie koncepcji psychoanalitycznych) wskazują na psychodynamiczne (w tym szczególnie popędowe) uwarunkowania osobowości i jej zaburzeń. Podstawą do stwierdzenia prawidłowej bądź nieprawidłowej osobowości jest (w założeniu tych teorii) analiza relacji pomiędzy składnikami „topografii psychiki”: *id, ego, superego*;
- 3) **teorie systemowe**, wskazują na zasadność łączenia czynników biologicznych (dziedzicznych i wrodzonych) oraz społecznych, jako przyczyn prawidłowej i nieprawidłowej osobowości, tzw. ujęcie psychospołeczne;
- 4) **teorie cech osobowości** (podejście opisowe, deskryptywne) – najbardziej rozpowszechnione ze względu na największą jednoznaczność prezentowanych w ich obrębie ustaleń. Jest to stanowisko najbardziej komunikatywne w płaszczyźnie nauki, tak wybitnie obfitującej w teoretyczną różnorodność.

Za twórcę pojęcia **psychopatia** uważa się niemieckiego psychiatrę **J. L. A. Kocha**, który w swoich pracach na przestrzeni lat 80. i 90. XIX w. po raz pierwszy posłużył się tym pojęciem na określenie zespołu wskazanych przez siebie objawów. W opisie, obok wskazania cech, uwzględnił również etiologię nowoprezentowanego zjawiska¹³. Według tej pionierskiej prezentacji, psychopatia obejmowała anormalności w sferze emocjonalno-wolicjonalnej i intelektualnej. Co do pochodzenia, *Koch* wskazywał na **psychopatie wrodzone** (etiologia biologiczna) i **nabyte** (etiologia społeczna). Dokonał także rozróżnienia w kwestii trwałości psychopatycznych objawów, wydzielając **trwale i przejściowe formy psychopatii**, co wiązał z możliwością zmiany nasilenia psychopatycznych cech. Do form przejściowych psychopatii zaliczał *Koch* alkoholizm i

13 *K. Pospiszył*, Psychopatia. Istota, przyczyny i sposoby resocjalizacji antysocjalności, Warszawa 1992, s. 11.

epilepsję, co jednoznacznie wskazuje na szerokie rozumienie tego pojęcia. Według *Kocha*, psychopatia obejmuje także obszar nieprawidłowości intelektualnych, co (jak wykazują historycznie późniejsze ustalenia oraz badania współczesne) jest przedmiotem odrębnej kategoryzacji.

Zagadnienie nieprawidłowości funkcji intelektu rozpatrywane jest w literaturze jako problem niedorozwoju intelektualnego (umysłowego) lub innego zaburzenia prawidłowości funkcjonowania intelektu. Szersze pojęcie – upośledzenie umysłowe, obejmuje niedorozwój oraz inne, niebędące wynikiem zatrzymania rozwoju nieprawidłowości, np. powstałe w wyniku dysolucji czynności mózgu. Niewątpliwie, godny podkreślenia jest fakt, że już początki wyodrębniania pojęcia psychopatii i analiz wokół tego pojęcia, nie wskazują na jej przynależność do kategorii chorób psychicznych. Takie ujęcie pozostaje niezmiennie, aż do czasów współczesnych, pomimo mających miejsce prób odmiennego prezentowania tej kwestii.

Dla potrzeb przedstawienia psychopatii jako zaburzenia osobowości istnieje konieczność wskazania, jak rozumiane jest pojęcie zaburzenia (anomalii, nieprawidłowości, dysfunkcji) osobowości.

Według ICD-10 przez **zaburzenia osobowości** rozumie się głęboko utrwalone wzorce zachowań, odbiegające od przeciętnych wzorów przyjętych w danej kulturze, a charakteryzujące się mało elastycznymi reakcjami na różne sytuacje indywidualne i społeczne oraz trudnościami w wielu zakresach funkcjonowania psychologiczno--społecznego. Pomimo, że powyższa definicja ma charakter ogólny i odnosi się do wszystkich zaburzeń osobowości (w tym również paranoidalnych, schizoidalnych, anankastycznych), już na tym etapie analizy pozwala wskazać najistotniejsze cechy psychopatii. Są nimi:

- 1) głębokie utrwalenie nieprawidłowości;
- 2) mała elastyczność zachowań (często określana jako niezmiennosc), która stanowi podstawowy problem w leczeniu psychopatii i decyduje o niewielkiej jego skuteczności;
- 3) występowanie nieprawidłowości, które dotyczą sfery psychiczno-społecznej (w przypadku psychopatii, akcent pada na sferę społeczną).

Na uwagę zasługuje również definicja autorstwa *A. Bilikiewicza*, traktująca zaburzenia osobowości jako „względnie trwałe zahamowanie rozwoju osobowości przejawiające się zakłóceniem prawidłowego funkcjonowania mechanizmów integracyjno-regulacyjnych”¹⁴. Zaburzenie osobowości jest więc (zgodnie z przytoczoną definicją) zahamowaniem

14 *A. Bilikiewicz*, *Osobowość i uwagi ogólne na temat zaburzeń osobowości*, [w:] *Psychiatria*, red. *A. Bilikiewicz, W. Strzyżewski*, Warszawa 1992, s. 92.

rozwoju osobowości, zatrzymaniem na pewnym etapie jej rozwoju, które uniemożliwia przejście do następnego (zgodnie z zasadami rozwoju – hierarchicznie wyższego). Oznacza to zubożenie osobowości, ze względu na to, że jej rozwój nie wyczerpał wszystkich możliwych etapów. Nie jest więc on pełny i wykazuje (w zależności od etapu, na którym się zatrzymał) pewien stopień „skarlenia”. Zgodnie jednak z analizowaną definicją, niemożliwość przejścia na kolejny szczebel rozwoju osobowości nie jest absolutna i pozbawiona wyjątków; wskazuje na to użyte określenie: „względnie trwale zahamowanie”. Wydaje się więc, że (w zależności od rodzaju zaburzeń osobowości), akcent definicji będzie położony raz na słowo „względnie”, innym razem, na „trwale”. Ten ostatni przypadek odnosi się do psychopatii. Zatrzymanie rozwoju osobowości przejawia się „zakłóceniem prawidłowego funkcjonowania jej mechanizmów integracyjno-regulacyjnych”. W tym kontekście również (ze względu na ogólność definicyjnego ustalenia), należy zwrócić uwagę na to, że określenie, jakich mechanizmów integracyjno-regulacyjnych zakłócenie funkcjonowania dotyczy (zakres zakłócenia) oraz z jaką siłą występuje (intensywność zakłócenia), zależy od konkretnego (określonego w każdym przypadku), rodzaju zaburzenia osobowości. W psychopatii zakłócenie mechanizmów integracyjno-regulacyjnych odnosi się do sfery popędowo-uczuciowej (sfera poznawcza nie wykazuje istotnych uchybień funkcjonowania), natomiast (co do nasilenia) jest ono zróżnicowane w zależności od typu psychopatii.

Pewne wątpliwości w definiowaniu terminu „psychopatia” usuwa wykorzystanie:

- 1) Międzynarodowej Statystycznej Klasyfikacji Chorób i Problemów Zdrowotnych (**ICD-10**) (*International Classification of Diseases*) – System klasyfikacji chorób opracowany pod auspicjami Światowej Organizacji Zdrowia (wykorzystywany w diagnostyce);
- 2) klasyfikacji przyjętej przez Amerykańskie Towarzystwo Psychiatryczne (**DSM-IV**) *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorder*.

Posługując się tymi klasyfikacjami, a także bogatym dorobkiem literatury uznać należy, że psychopatia to **zaburzenie struktury osobowości** o trwałym charakterze, które **cechuje**:

- 1) lekceważenie norm społecznych;
- 2) brak uczuć wyższych (miłości, empatii, współczucia);
- 3) niewspółmierność zachowania do obowiązujących norm społecznych;
- 4) niska tolerancja na frustrację;
- 5) brak adekwatności afektywnej na bodźce przejawiającej się

- gwałtownymi nieprzewidzianymi reakcjami o charakterze agresywnym;
- 6) podwyższony próg tolerancji na bodźce bólowe, który powoduje zachowania o charakterze samoagresywnym;
 - 7) potrzeba silnych bodźców stymulujących;
 - 8) deficyt lęku;
 - 9) konfliktowość z otoczeniem (na podłożu agresji);
 - 10) nadpobudliwość;
 - 11) labilność emocjonalna (wahania nastroju);
 - 12) drażliwość;
 - 13) preferowanie działania nad refleksją;
 - 14) egocentryzm;
 - 15) negatywizm (opór stawiany wszelkim namowom, odmowa kontaktu z innymi ludźmi i światem zewnętrznym);
 - 16) wrogość wobec innych osób;
 - 17) skłonność do manipulowania innymi ludźmi i skuteczny kamuflaż takiego zachowania;
 - 18) instrumentalizm kontaktów z innymi ludźmi;
 - 19) niski krytycyzm;
 - 20) obniżenie zdolności do autorefleksji i kontroli zachowania.

Psychopatia jest kategorią **zróznicowaną** (np. **typ manipulatorski, typ nadpobudliwy, sadystyczny**), co powoduje, że w poszczególnych typach, wskazane wyżej cechy występują w różnym nasileniu. **Zachowanie psychopatów bardzo trudno podlega jakimkolwiek zmianom** nawet pod wpływem kary. Ograniczona zdolność do autorefleksji i samokrytycyzmu pozbawia psychopatę możliwości wykorzystywania własnych doświadczeń do poprawy swojego zachowania. Brak zdolności krytycznego spojrzenia na własne postępowanie jest czynnikiem, który wpływa na utrwalenie negatywnych postaw i wzorców zachowań. Zachowanie psychopatów jest pozbawioną kontroli wewnętrznej i zewnętrznej aktywnością ukierunkowaną na zaspokojenie egoistycznych potrzeb.

Szczególne znaczenie kryminogenne ma agresywność charakterystyczna przede wszystkim dla psychopatii typu sadystycznego. Agresja prowadzi do przemocy, a ta z kolei, staje się podstawowym sposobem porozumiewania się psychopaty z otoczeniem.

Przestępcy psychopatyczni posiadają niższy od innych ludzi poziom pobudzenia korowego, który usposabia ich do działań samoagresywnych oraz dokonywania przestępstw. Zachowania takie są wynikiem nieustannej potrzeby zróznicowanych doznań stymulujących. Poszukiwania

psychopatów ukierunkowane na zaspokojenie deficytu sensorycznego (również przez autoagresję), zwykle wiążą się ze zwiększoną częstotliwością działań konfliktowych i zagrażających.

Aktualnie częściej wykorzystuje się określenie „**osobowość dyssocjalna**” niż psychopatia.

2. Charakteropatia

Obok pojęcia psychopatii, funkcjonuje w literaturze (zwłaszcza psychiatrycznej) pojęcie charakteropatii, które wykorzystywane jest do określenia zaburzeń zachowania. Charakteropatia jest **anomalią osobowości wywołaną organicznym uszkodzeniem tkanki mózgowej** w wyniku zaistnienia jednej z przyczyn:

- 1) zapalenia mózgu,
- 2) intoksykacji,
- 3) urazu mechanicznego czaszki,
- 4) niedotlenienia noworodka podczas porodu (tzw. zamartwica),
- 5) gruźlicy ośrodkowego układu nerwowego.

Czas powstania uszkodzenia jest różny i waha się w granicach od poczęcia do późnej starości. Specyfika uszkodzeń mózgu, które wielokrotnie mają charakter mikrouszkodzeń, powoduje duże trudności z identyfikacją zaburzenia osobowości typu charakteropatycznego.

Cechy charakteropatii są bardzo podobne do cech psychopatii. Wśród nich należy wymienić:

- 1) impulsywność,
- 2) euforię,
- 3) trudności w koncentracji uwagi,
- 4) obniżenie uczuciowości wyższej,
- 5) drażliwość,
- 6) wybuchowość,
- 7) trudność z opanowaniem gniewu,
- 8) zaburzenie napędu psychoruchowego, które polega na jego wzmożeniu lub obniżeniu,
- 9) skłonność do wybuchów afektywnych (np. ataki wściekłości) często polegające na zawężeniu pola świadomości,
- 10) skłonność do nałogów.

Z kryminologicznego punktu widzenia istotne jest, że wyżej wymienione cechy charakteropatów powodują **zachowania antyspołeczne** (nieumiejętność zgodnego funkcjonowania w społeczeństwie, włóczęgostwo, brak karności).

Charakteropatia nie stanowi jednolitego zaburzenia tak pod względem przyczyn ją wywołujących, jak i objawów. Wyróżnia się następujące **typy charakteropatii**:

- 1) **miażdżycowa** (o cechach: nieopanowania, porywczosci, rozdrażnienia, ekshibicjonizmu, koprolalii – używanie wulgarnego języka);
- 2) **starcza** (zanik szerszych zainteresowań i zacieśnienie ich do drobnych spraw osobistych – egotyzm, neofobia [skostnienie poglądów i brak zrozumienia dla wszystkiego co nowe], zanik uczuć wyższych);
- 3) **poencefaliczna** – będącą następstwem zapalenia mózgu (o cechach: obniżenia uczuciowości wyższej, popędliwości, impulsywności);
- 4) **alkoholowa**;
- 5) charakteropatia **wywołana narkomanią**¹⁵.

3. Socjopatia

Socjopatia, podobnie jak psychopatia i charakteropatia, jest **anomalią osobowości**. Wykazuje ona podobieństwo do psychopatii i charakteropatii, co stanowi istotną trudność diagnostyczną. Tym, co odróżnia socjopatię od psychopatii i charakteropatii, jest **środowiskowe** podłoże nieprawidłowości. Przyjmuje się, że socjopatia jest wynikiem **nieprawidłowego środowiska wychowawczego**. Specyfika warunków panujących w rodzinie z wyraźnym rysem antywychowawczym oraz podkultura przestępcza stanowią wzorcowy przykład środowiska, które kreuje osobowość socjopatyczną. Jest ona wynikiem **zaniedbania wychowawczego i demoralizacji środowiskowej**.

Wśród **cech socjopatii** należy wymienić:

- 1) brak wyrzutów sumienia i poczucia winy;
- 2) ubóstwo emocjonalne, które najsilniej wyraża się w sferze uczuciowości wyższej;
- 3) niewrażliwość na cierpienie;
- 4) uporczywe dążenie do dominacji połączone z instrumentalnym traktowaniem ludzi;
- 5) brak wzajemności w relacjach z innymi ludźmi (kontakt z nimi warunkuje zaspokojenie egoistycznych potrzeb socjopaty. Relacje socjopaty z otoczeniem społecznym wyznaczane są ich przydatnością do realizacji jego egoistycznych celów);
- 6) brak odpowiedzialności za innych ludzi;
- 7) niski poziom lęku;
- 8) duże zapotrzebowanie na stymulację;

¹⁵ T. Bilikiewicz, Psychiatria kliniczna, t. 2, Warszawa 1988, s. 251–253.

9) zachowania aspołeczne i antyspołeczne.

W obszarze cech charakteryzujących socjopatię zwraca uwagę niski poziom lęku oraz duże zapotrzebowanie na stymulację. Deficyt lęku zubaża socjopatę o ważny czynnik antykryminogeny, oznacza zwiększenie odwagi, która rodzi brawurę i zachowania ryzykowne. Te z kolei często pozostają w sprzeczności z obowiązującym prawem.

Środowiskowy rodowód socjopatii powoduje, że w grupie wymienionych anomalii osobowości wykazuje ona najdalej idące możliwości w zakresie poprawy zachowania. Zmiana warunków środowiskowych, dostarczenie pozytywnych wzorów zachowań, pozwalają na pewien optymizm co do korekty zachowania i przyszłego funkcjonowania socjopaty w środowisku społecznym¹⁶.

Pojęcie socjopatii częściej jest wykorzystywane w literaturze amerykańskiej. Stosowane jest ono również na określenie nieprawidłowości typu psychopatycznego, co tłumaczyć należy faktem, że badania kryminologiczne prowadzone są w Stanach Zjednoczonych w dużej mierze przez osoby z wykształceniem socjologicznym.

§ 7. Teorie socjologiczne

I. Teoria anomii *Roberta K. Mertona*

Teoria anomii Roberta K. Mertona należy do **ujęcia strukturalnego** zachowań dewiacyjnych, którego cechą charakterystyczną jest **poszukiwanie wyjaśnienia zachowań dewiacyjnych bezpośrednio w strukturze społecznej**. Jednocześnie znajduje się ona w grupie najpopularniejszych teorii wyjaśniających zachowania dewiacyjne.

Jednym z założeń badawczych *Mertona* było uznanie, że **zachowanie dewiacyjne** nie jest czymś jednoznacznie nienormalnym czy patologicznym, ale **jest wynikiem** pewnych **napięć w strukturze społecznej i kulturowej**. „Normalność” zachowań dewiacyjnych polega na tym, że są **racjonalnym i oczekiwanym rezultatem** pewnych zjawisk, które mają miejsce w strukturze społecznej i kulturowej. W tym kontekście dewiacja nie jest przejawem indywidualnych patologicznych skłonności jednostki.

Strukturą społeczną jest dla *Mertona* **zespół** zorganizowanych **zależności**, w które są uwikłani członkowie społeczeństwa lub grupy.

¹⁶ B. Urban, Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży, Kraków 2000, s. 114 i nast.

Strukturą kulturową jest natomiast **zespół wartości normatywnych**, które są **wspólne** członkom określonego społeczeństwa czy grupy. Istotnymi **elementami struktury kulturowej**, do których odwołują się główne tezy omawianej teorii to:

- 1) kulturowo zdefiniowane **cele** (wartości, do których należy dążyć);
- 2) usankcjonowane **środki** służące do realizacji kulturowo zdefiniowanych celów (normy instytucjonalne, które wskazują jakie sposoby są uznawane za dopuszczalne w realizacji celów).

Definiowana przez *Roberta K. Merton* **anomia** oznacza **stan załamania**, występujący w strukturze kulturowej, którego istotą jest **silna rozbieżność pomiędzy normami i celami** kulturowymi a występującymi w strukturze społecznej **możliwościami działania członków grupy zgodnie z tymi normami**.

Merton, analizując sytuację rozbieżności pomiędzy elementami struktury kulturowej oraz pomiędzy strukturą kulturową a strukturą społeczną, wskazywał na **pięć typów przystosowania się jednostek** do tej sytuacji, a mianowicie:

- 1) konformizm,
- 2) innowacja,
- 3) rytualizm,
- 4) wycofanie,
- 5) bunt.

Ad 1) Konformizm oznacza **akceptację** zarówno **celów kulturowych**, jak **również zinstytucjonalizowanych środków**, które służą do ich realizacji. Jest to najczęściej występujący typ adaptacji jednostek.

Przykład: Jednostka, która jako cel stawia sobie osiągnięcie **wysokiego statusu majątkowego** (cel kulturowy), dąży do osiągnięcia tego celu **legalną, uczciwą pracą** (zinstytucjonalizowany akceptowany środek).

Ad 2) Innowacja to takie zachowanie, w którym, przy dążeniu do osiągnięcia **celów kulturowych**, wykorzystuje się **środki niezinstytucjonalizowane** (np. zabronione czy nieetyczne). Innowacja świadczy o przyswojeniu sobie przez jednostkę jedynie fragmentu struktury kulturowej (celów) bez internalizacji norm, które wyznaczają aprobowany sposób osiągnięcia tych celów (**niepełna socjalizacja**).

Przykład: Jednostka, która jako cel stawia sobie osiągnięcie **wysokiego statusu majątkowego** (cel kulturowy), dąży do osiągnięcia tego celu, dokonując **kradzieży** (niezinstytucjonalizowany nieakceptowany środek).

Ad 3) **Rytualizm** polega na **odrzućeniu celów kulturowych** przy jednoczesnej **silnej akceptacji zinstytucjonalizowanych środków** (norm postępowania). Rytualista radzi sobie z rozbieżnościami w strukturze kulturowej poprzez ograniczanie swoich aspiracji. Przykładem rytualizmu jest nadmierny formalizm postępowania („biurokrata”, „formalista”).

Przykład: Jednostka **nie dąży do wysokiego statusu majątkowego, decyduje się na niższy status, ale osiąga w sposób aprobowany** (zgodnie z obowiązującymi w strukturze kulturowej normami postępowania).

Ad 4) **Wycofanie** oznacza **odrzućenie** przez jednostkę zarówno **kulturowych celów, jak i zinstytucjonalizowanych środków**, które służą do ich realizacji. Ten rodzaj adaptacji świadczy o zanegowaniu przez jednostkę prawomocności systemu społecznego. Jednostka, kwestionując zarówno cele, jak i środki, „wylacza się” niejako z uczestnictwa w życiu społecznym.

Przykład: **narkomania, włóczęgostwo, zachowania samobójcze** (najdalej idący przykład wycofania).

Ad 5) **Bunt** polega na **odrzućeniu** zarówno **celów kulturowych, jak również zinstytucjonalizowanych środków**, które służą do ich realizacji przy **jednoczesnym dążeniu do zastępowania ich nowymi**. Postawa buntu zakłada organizowanie nowej struktury poprzez zakwestionowanie tego, co stare.

Merton wiązał bunt z reakcją grupową, której przykładem jest pojawienie się **nowej klasy społecznej**¹⁷.

Tabela 1

Typy przystosowania się jednostek	Cele kulturowe	Nowe cele	Zinstytucjonalizowane środki	Niezinstytucjonalizowane (nowe) środki
Konformizm	+	–	+	–
Innowacja	+	–	–	+

¹⁷ *R. K. Merton*, Teoria socjalistyczna i struktura społeczna, Warszawa 1982; *A. Siemaszko*, Granice, s. 23–63.

Rytualizm	-	-	+	-
Wycofanie	-	-	-	-
Bunt	-	+	-	+

II. Teoria konfliktu kultur *Thorstena Sellina*

Teoria konfliktu kultur *Thorstena Sellina* stanowi próbę teoretycznego uogólnienia dorobku chicagowskiej szkoły badania problemów społecznych, zawartą w pracy „Culture Conflict and Crime”. *Sellin*, szukając adekwatnej jednostki analizy dla kryminologii i socjologii przestępczości, zaproponował **nowe podejście do definicji normy zachowania**. Jakkolwiek uznawał zasadność odwoływania się do norm prawnych, to podkreślał, że **przestępstwo jest kategorią zmienną w czasie i przestrzeni** (to, co kiedyś było przestępstwem, dzisiaj może być zachowaniem legalnym, to, co w jednym kraju jest uznawane za przestępstwo, w innym jest zachowaniem zgodnym z prawem). **Normą zachowania** jest więc dla *Sellina* **reguła, która określa, jakie reakcje jednostki są aprobowane bądź dezaprobowane przez grupę normatywną**. Norma jest wynikiem krystalizowania się społecznych postaw wobec określonych sposobów zachowania. Naruszenie normy wywołuje reakcje grupy. **Norma jest więc poparta sankcją, która odzwierciedla wartość, jaką grupa normatywna wiąże z daną normą**. **Sankcja tworzy barierę przed naruszaniem normy**, której moc jest uzależniona od postawy grupy wobec danego zachowania. Na gruncie tych analiz *Sellin* zaproponował pojęcie **potencjału oporu normy**, które wyraża wewnętrzną siłę normy. **Stosowanie sankcji** wobec osoby naruszającej normę pełni następujące **funkcje**:

- 1) **integrującą** zbiorowość grupy normatywnej;
- 2) **selekcyjną i segregacyjną** (informuje, kto jest, a kto nie jest członkiem danej zbiorowości);
- 3) **podkreślającą znaczenie norm** i wartości danej grupy (przypomina o tym, jakich reguł należy przestrzegać, aby być członkiem grupy);
- 4) **wyznaczającą przestrzenne granice zbiorowości** poprzez zakres jej

„jurysdykcji”¹⁸.

Zdaniem *Sellina*, aby za pomocą norm można było skutecznie kontrolować zachowania jednostki, **normy te muszą stać się częścią jej osobowości**.

Konflikt kultur (określenie obecne w nazwie teorii) jest, w świetle omawianej teorii, naturalnym skutkiem **zróznicowania społecznego**. Przemiany, które zachodzą w kulturze powodują, że **typ homogeniczny i zintegrowany przekształca się w typ heteronomiczny i zdeintegrowany, co z kolei prowadzi do zwiększenia częstotliwości sytuacji konfliktowych**. **Duży stopień zróznicowania kulturowego** zarówno między społeczeństwami, jak i w ramach jednego społeczeństwa prowadzi nieuchronnie do **konfliktu wartości i norm**, co z kolei wywołuje **zachowania dewiacyjne na podłożu chaosu i dezorientacji aksjonormatywnej**.

Sellin wyróżniał **wewnętrzny konflikt kultur**, który miał miejsce w **psychice jednostki**. Występuje on na tle **przyswajania przez jednostkę norm zachowań, które pochodzą z różnych źródeł**. Cechą charakterystyczną tych przyswojonych norm jest to, że pozostają one ze sobą w sprzeczności. Powoduje to zagubienie człowieka, który funkcjonuje w chaosie normatywnym. Taka sytuacja prowadzi do osłabienia siły oddziaływania każdego z przyswojonych systemów normatywnych, co zwiększa podatność jednostki na zachowania dewiacyjne. Trudno jest jej uznać, które zachowanie jest zgodne z normą, a które nie.

Przykładem jednostek, które znajdują się w opisanej wyżej sytuacji są imigranci (ich dotychczasowy system normatywny traci na znaczeniu, a jeszcze nie został zinternalizowany nowy system).

III. Teoria zróznicowanych powiązań *Edwina H. Sutherlanda*

Teoria zróznicowanych powiązań *Edwina H. Sutherlanda* wyjaśnia problem dewiacji społecznych za pomocą **pojęcia kulturowego**, stanowiąc syntezę dorobku szkoły chicagowskiej. Teoria ta (przedstawiona w dwóch wersjach – z 1939 i 1947 r.) zyskała dużą popularność w kręgach socjologicznych i kryminologicznych. Podstawą zróznicowanych powiązań decydujących o zachowaniu przestępczym jest **konflikt kultur**. Według *Sutherlanda* istnieją **trzy typy kultur zróznicowane pod względem ich stosunku do prawa**, tj.:

18 *A. Siemaszko*, *Granice*, s. 77–88.

- 1) kultura całkowicie **przestępcza**,
- 2) kultura całkowicie **nieprzestępcza**,
- 3) **typ pośredni – konfliktowy**.

Teoretyczne ujęcie zachowań dewiacyjnych (po modyfikacji w wersji z 1947 r.) zostało przedstawione przez *Sutherlanda* w kilku **twierdzeniach**:

- 1) zachowanie przestępcze jest **wyuczone**;
- 2) uczenie się zachowania przestępczego ma miejsce w drodze **interakcji** z innymi osobami w ramach procesu **komunikowania się**;
- 3) zasadnicza część procesu uczenia się odbywa się w ramach **grup pierwotnych**;
- 4) uczenie się zachowania przestępczego obejmuje zarówno **techniki** popełniania przestępstw, jak również **motywacje, dążenia i racjonalizacje zachowań przestępczych**;
- 5) **uczenie się** kierunków motywacji i dążeń **następuje w drodze takiego określenia norm prawa, które sprzyja bądź nie sprzyja naruszaniu ich**;
- 6) jednostka staje się przestępcą w związku z **nadwyżką określeń, które sprzyjają naruszeniu prawa** wobec tych określeń, które nie sprzyjają naruszaniu prawa;
- 7) **zróznicowane powiązania** (tj. wpływ wzorów przestępczych i nieprzestępczych) **różnią się** między sobą **częstotliwością** występowania, **czasem trwania, uprzedniością, intensywnością**;
- 8) uczenie się zachowania przestępczego obejmuje te same mechanizmy, które występują w przypadku uczenia się każdego innego zachowania;
- 9) zachowanie przestępcze jest wyrazem **ogólnych potrzeb i wartości** (takich samych, jakie występują w przypadku zachowania nieprzestępczego).

Shuterland w swoim podejściu teoretycznym zdecydowanie zanegował stanowisko o występowaniu dziedzicznych lub wrodzonych skłonności przestępczych. Uważał, że **człowiek nie ma żadnych wrodzonych predyspozycji** do tego, **aby zachowywać się w sposób nonkonformistyczny** (a takim sposobem zachowania jest również zachowanie przestępcze). Zachowania konformistyczne jak i nonkonformistyczne są przyswajane przez jednostkę w trakcie procesu socjalizacji.

Proces komunikowania się, w ramach którego dochodzi do uczenia się zachowań przestępczych, obejmuje zarówno werbalizację, jak i komunikowanie się za pomocą gestów.

Uznając wiodącą rolę grup pierwotnych (rodzina, grupy rówieśnicze,

grupy sąsiedzkie) w procesie uczenia się, *Shuterland* utrzymywał, że **środki masowego przekazu odgrywają nieistotną rolę w genezie zachowań przestępczych**.

Shuterland, mówiąc, że zachowanie przestępcze jest wyuczone, zwrócił uwagę, że jego **uczenie się obejmuje coś więcej niż same techniki przestępcze** (jak przyjmuje się najczęściej, mając na myśli różnego rodzaju wpływy społeczne). Pokazał, że jest to proces bardziej złożony, a jego konsekwencje – dalej idące (**nauczenie się motywacji, dążeń, racjonalizacji skutkuje większym utrwaleniem całego mechanizmu zachowania przestępczego** i o ile z całą pewnością nie można mówić o determinizmie takiego zachowania, to niewątpliwie ma to znaczenie dla ewentualnego procesu uczenia się nowych nieprzestępczych zachowań, tj. rezygnacji z zachowań przestępczych).

Zróznicowanie powiązań działających na człowieka pod względem częstotliwości występowania, czasu trwania, uprzedniości i intensywności wskazuje na prawidłowość, że **wzory występujące z większą częstotliwością i intensywnością, trwające dłużej oraz takie, które pojawiają się jako pierwsze – mają większe prawdopodobieństwo wywarcia wpływu na jednostkę**, tj. większe są szanse, że jednostka nauczy się ich i zgodnie z nimi będzie postępowała.

Teza, że uczenie się zachowania przestępczego obejmuje te same mechanizmy, które występują w przypadku uczenia się każdego innego zachowania, prowadzi do wniosku, że **różnica w normatywnej ocenie zachowania nie oznacza różnicy procesu uczenia się tego zachowania**.

Shuterland był zdania, że **zachowania przestępczego nie da się wyjaśnić specyfiką potrzeb sprawcy**, który decydując się na takie zachowanie, dąży do ich zaspokojenia, ponieważ jest ono wyrazem ogólnych potrzeb i wartości.

Przykład: Sprawca, dokonując kradzieży, dąży do zaspokojenie **potrzeby posiadania**, osiągnięcia wartości, jaką jest pieniądz czy jakieś dobro materialne – takie wartości i potrzeby są właściwe również zachowaniu nieprzestępczemu (człowiek pracuje, aby mieć pieniądze na zaspokajanie swoich potrzeb np. pożywienia, mieszkania, odpoczynku itd.).

Na gruncie omawianej teorii, zachowanie przestępcze wiązać należy z uczeniem się wzorów zachowań przestępczych. O tym, czy jednostka będzie popełniała przestępstwa, czy też będzie zaspokajała swoje potrzeby w sposób społecznie akceptowany, decyduje „**nadwyżka**” wzorów zachowań

przestępczych bądź wzorów zachowań nieprzestępczych¹⁹.

IV. Teorie podkultur

1. Pojęcie podkultury

Pojęcie podkultury jest różnie definiowane, co w pierwszej kolejności pozostaje w związku ze zróżnicowanym definiowaniem pojęcia kultury. Pojęcie **podkultury** wskazuje na obecność podsystemów podkulturowych występujących w społeczeństwie. Określa się nim pewne **odmienności w** przyjmowanym **stylu życia, postawach, wartościach** i uznawanych za ważne **normach**. W ramach podkultur wyróżnia się:

- 1) **podkultury dewiacyjne,**
- 2) **podkultury niedewiacyjne.**

Podkultury dewiacyjne stoją w wyraźnej opozycji wobec wartości i norm kultury dominującej, **podkultury niedewiacyjne** natomiast stanowią propozycję aksjonormatywną równoległą, niepozostającą w sprzeczności z wartościami i normami kultury dominującej.

2. Teoria *Frederica Trasher*

Frederic Thrasher (przedstawiciel chicagowskiej szkoły socjologicznej), podejmując w swojej problematyce badawczej zagadnienie gangów młodzieżowych, sformułował koncepcję podkultury przestępczej. Za przyczynę powstawania i funkcjonowania gangów młodzieżowych uznawał **brak dostatecznej kontroli społecznej zachowania dzieci**. Szczególnie akcentował w tym zakresie **dysfunkcję rozbitych rodzin**. Brak możliwości życiowych społeczności zamieszkujących dzielnice biedy (slumsy) prowadzi do powstawania **autonomicznych społeczności młodzieżowych**, jakimi są **podkultury**. Podkultura w takim ujęciu stanowi **środowisko zastępcze**, które ma **rekompensować braki domu rodzinnego** np. w zakresie zapewnienia bezpieczeństwa, przynależności.

3. Teoria *Alberta K. Cohena*

Albert K. Cohen, podejmując problematykę podkultury przestępczej, zauważył jej **związek z gangami młodzieżowymi warstw niższych**. Swoją propozycję opisał w książce „Delinquent Boys. The Culture of the Gang”. Młodzież z warstw niższych ma duże trudności z przystosowaniem się do

¹⁹ Tamże, s. 88–131.

sytuacji szkolnej (braki w wychowaniu nie pozwalają skutecznie powstrzymać się od agresywnego zachowania, brak im szacunku dla własności), co powoduje, że perspektywa zdobycia sukcesu poprzez edukację, a potem dobrą pracę, wydaje się mało realna. Zdaniem *Cohena*, proces socjalizacji przebiegający w warstwach niższych nie pozwala młodzieży z tych warstw skutecznie konkurować z młodzieżą z warstw średnich w uzyskaniu lepszej pozycji społecznej, która jest wyznaczana hierarchią wartości warstw średnich.

Cohen wyróżnił **dziewięć kryteriów statusu**, które pozostają w zgodności z wartościami wyznawanymi przez warstwy średnie, a mianowicie:

- 1) ambicja,
- 2) indywidualna odpowiedzialność,
- 3) szacunek dla osiągnięć,
- 4) umiejętność rezygowania z natychmiastowych gratyfikacji,
- 5) racjonalność,
- 6) świadome kształtowanie wyglądu zewnętrznego, manier i uprzejmości,
- 7) kontrola agresji fizycznej i niestosowanie przemocy,
- 8) pożyteczny wypoczynek,
- 9) poszanowanie własności.

Młodzież warstw niższych nie spełnia wskazanych kryteriów ze względu na odmienności w procesie socjalizacji, co stanowi podstawę ich odmiennego zachowania.

Poczucie zablokowanych możliwości społecznego awansu (przy pełnej świadomości potrzeby sukcesu i rozbudzonych aspiracjach) **rodzi frustrację, stany lękowe, niską samoocenę**, które są **redukowane przez tzw. reakcję pozorowaną**. Polega ona na **odwróceniu wartości warstw średnich i realizacji tego, co stanowi przeciwieństwo wartości promowanych przez szkołę**. Następuje proces kształtowania **alternatywnych wartości, wzorów sukcesu oraz wskaźników statusu**. Środowiskiem, które daje najlepsze możliwości takiego procesu jest **gang**. W ramach przynależności do gangu, stanowiącej alternatywę zablokowanych możliwości i wyraz negacji wartości warstw średnich, promowany jest hedonizm, bezcelowość, negatywizm, nieużyteczność, złośliwość.

Bezczelowość jako cecha podkultury młodzieżowej polega na tym, że zachowania stanowiące odstępstwo od zachowań społecznie oczekiwanych nie są środkiem prowadzącym do jakiegoś konkretnego celu (np. kradzież dla uzyskania pieniędzy), ale są podejmowane hedonistycznie „dla zabawy”,

„tak sobie” czy „dla draki”. W świetle koncepcji *Cohena* bezcelowe kradzieże są dowodem negacji racjonalności i użyteczności tak bardzo promowanych w ramach warstw średnich.

Złośliwość, będąca cechą gangów młodzieżowych, przejawia się jako **wrogość wobec innych gangów**, jak też **wrogość wobec młodzieży nienależącej do gangów** (stanowi przejaw nietolerancji wszystkich, którzy nie pozostają w strukturze danego gangu). Złośliwość przejawiana jest także **wobec nauczycieli** jako negacja wszelkich autorytetów i wartości warstw średnich. *Cohen* podkreślał duże **poczucie odrębności** oraz **solidarności podkultur dewiacyjnych**, które ulega zwiększeniu w związku z wrogimi reakcjami ze strony instytucji formalnej kontroli społecznej²⁰.

4. Teoria *Waltera B. Millera*

Inną propozycję wyjaśnienia podkultury przestępczej zaproponował **Walter B. Miller**, prowadząc badania dotyczące stylu życia przedstawicieli warstw niższych. Jego zdaniem, **powstawanie gangów młodzieżowych** wynika z **tradycji kulturowej warstw niższych**. Tradycja ta, zdaniem *Millera*, jest stosunkowo niezależna od propagowanych wzorów zachowania warstw średnich. Dewiacja warstw niższych jest składnikiem szerszej kultury tych warstw. Wśród warstw niższych dominuje kultywowanie takich **wartości** (które *Miller* nazywał **centralnymi punktami zainteresowania focal concerns**) jak:

- 1) kłopoty,
- 2) twardość,
- 3) spryt,
- 4) emocje,
- 5) przeznaczenie,
- 6) niezależność.

Ad 1) Kłopoty (troubles) stanowią najważniejszy punkt zainteresowania warstw niższych rozumiany zarówno w kontekście posiadania, jak i unikania kłopotów. Kłopoty są tematem rozmów oraz głównej aktywności przedstawicieli tych warstw. **Deklarowana chęć unikania kłopotów** (brak kłopotów jako deklarowany stan pożądany) **często pozostaje w sprzeczności z rzeczywistością**. Kłopoty, a zwłaszcza **kłopoty z prawem** są wysoko oceniane, w podkulturach (w tym – młodzieżowych gangów) są **wyznacznikiem statusu w grupie**.

Ad 2) Twardość (toughness) przejawia się przede wszystkim jako siła

20 Tamże, s. 136–153.

fizyczna i psychiczna, męskość, odwaga, brak skrupułów, odporność na ból, pogarda dla literatury i sztuki.

Istotne jest również promowanie w ramach warstw niższych wzorców zachowania „gangstera”, „spryciarza”, „boksera”. Promowanie męskich wzorców zachowań o dużej dominacji siły fizycznej wynika z tego, że w warstwach niższych w rodzinach dominują kobiety (ze względu na niestałość związków lub brak zainteresowania ojców sprawami rodziny), a zatem w ramach gangu jest potrzeba identyfikacji z męskim wzorcem. **Przynależność do gangu umożliwia nauczenie się męskiej roli społecznej.**

Ad 3) Spryt (smartness) jako wartość obecna wśród przedstawicieli warstw niższych wskazuje na specyficzny sposób pojmowania wartości intelektualnych. Wiąże się z umiejętnością **manipulowania innymi ludźmi**, a także **osiąganiem celów przy minimalnym zaangażowaniu** w ich realizację. Przejawem sprytu są również specyficzne umiejętności werbalne (**wulgarne słownictwo**). Pojęciu sprytu odpowiadają takie określenia wykorzystywane w warstwach niższych jak: „oskubać”, „wyrolować”, „wpuścić w maliny”, „tylko frajerzy pracują”.

Ad 4) Emocje (excitement) jako wartość promowana w warstwach niższych wyrażają się w dążeniu do doświadczania ekscytujących przeżyć, są wynikiem monotonii codziennego życia. Przejawem tego dążenia jest nadużywanie alkoholu, zachowania pozostające w konflikcie z prawem (zwłaszcza bójki), hazard, ekscesy towarzyskie.

Ad 5) Przeznaczenie (fate) stanowiące wartość dla przedstawicieli warstw niższych oznacza mistyczną **wiarę w los, przeznaczenie**, a tym samym silne **przeświadczenie o bezcelowości wysiłków** zmierzających do zmiany swojego położenia. Rzeczywistość jest postrzegana w kontekście prawidłowości: „mieć szczęście (farta)” lub „nie mieć szczęścia (farta)”. **Nieuchronność zdarzeń**, o których decyduje przeznaczenie usprawiedliwia, z jednej strony, brak aktywności, z drugiej – skłania do **podejmowania ryzyka w ramach gier hazardowych** czy zręcznościowych.

Ad 6) Niezależność (autonomy) jest postrzegana **ambiwalentnie**. Z jednej strony, w ramach propagowania pełnej niezależności okazywana jest jednoznaczna **dezaprobatą dla** oficjalnych **autorytetów**, które w jakiś sposób mogłyby tę niezależność ograniczyć. Z drugiej natomiast strony, obecne jest **dążenie** (bardziej lub mniej uświadamiane) **do zależności, podporządkowania, oparcia pozostające w związku z silną potrzebą bezpieczeństwa**. *Miller* zwracał uwagę, że ten drugi paradoksalny wymiar niezależności przejawia się w poszukiwaniu przynależności do

sformalizowanych instytucji społecznych, takich jak: wojsko, szpitale psychiatryczne czy zakłady karne. Zewnętrzne poczucie niezależności jest manifestowane poprzez używanie takich zwrotów jak: „nikt mi nie będzie rozkazywał”, „sam dam sobie radę”.

5. Teoria zróżnicowanych możliwości Richarda A. Clowarda i Lloyd E. Ohlina

Kolejną próbą wyjaśnienia podkultury przestępczej jest **konceptja zróżnicowanych możliwości Richarda A. Clowarda i Lloyd E. Ohlina**. Opiera się ona na założeniu, że w warstwach niższych, tak jak i w średnich, obecne jest **dążenie do osiągnięcia wyższej pozycji społecznej**. **Powstawanie podkultur przestępczych** wynika natomiast z **niemożliwości realizowania tych dążeń w legalny sposób**. Różnica pomiędzy zachowaniem przestępczym (związanym z przynależnością do podkultury) a nieprzestępczym polega na **różnicy środków** służących do osiągnięcia takich samych celów. *Cloward* i *Ohlin* wyróżnili trzy typy podkultur młodzieżowych:

- 1) **podkulturę typowo przestępczą,**
- 2) **podkulturę konfliktu,**
- 3) **podkulturę wycofania się.**

Ad 1) Podkultura typowo przestępcza ma u podstaw **wzory zachowań przestępczych dorosłych** występujące w dobrze **zintegrowanych slumsach**, gdzie działają przestępcze syndykaty. Ma ona możliwość rozwinięcia się tam, gdzie zamieszkują przestępcy z różnych grup wiekowych i gdzie dewiacyjne normy i wzory zachowania są trwale wbudowane w kulturę danego środowiska. **Gang młodzieżowy stanowi więc formę stadialnego angażowania się młodzieży w przestępczość dorosłych** poprzez stopniowe przejmowanie wzorów zachowań przestępczych silnie obecne w najbliższym środowisku. Młodzież traktuje zachowania przestępcze jako normalny sposób życia, a przynależność do gangu jako szansę awansu społecznego wiążanego z przynależnością do syndykatu. W ramach integracji różnych grup wiekowych następuje utrwalenie przekonania o zasadności „orientowania się” na nielegalne możliwości osiągnięcia sukcesu. Młodzież z dzielnic przestępczych uczy się roli gangstera, pasera, itp. nie tylko poprzez obserwację, ale również przez trenowanie przyszłych ról w ramach gangów, które z racji sformalizowania i hierarchizacji (podział praw i obowiązków poszczególnych członków, podkreślanie roli przywódcy) stanowią miniaturę organizacji przestępczej

dorosłych.

Ad 2) Podkultura konfliktu pojawia się **na obszarach** wykazujących cechy **dezorganizacji społecznej**. Społeczność zdezorganizowana nie może zapewnić młodzieży dostępu do konformistycznych sposobów osiągnięcia sukcesu, co wpływa na zwiększenie jej niezadowolonia z powodu braku szans życiowych. Brak jest tutaj również stałego dostępu do wzorów przestępczych zachowań dorosłych, a zatem tym, co stanowi **podłoże podkultury, są wzory zachowań rówieśniczych**, takie jak: promowanie siły fizycznej, bójki, które mają zapewnić społeczny awans. Siła i agresja fizyczna stanowią egalitarne kryteria statusu, niezależne od pozycji społecznej rodziców, wykształcenia, środków finansowych. Podkultura konfliktu znajduje wyraz w funkcjonowaniu **gangów chuligańskich**.

Ad 3) Podkultura wycofania się (zwana podkulturą „**podwójnie przegranych**”) obejmuje tę młodzież, która **nie chce realizować swoich dążeń w sposób nielegalny**, oraz tę, której **nie powiodło się w ramach adaptacji nielegalnej**. Przykładem podkultury wycofania się jest **podkultura narkotykowa**. Cechuje ją mniejsza solidarność niż inne typy podkultur z powodu walki o dostęp do źródeł narkotyków bądź źródeł ich finansowania.

Rola grupy polega przede wszystkim na moralnym wsparciu rozwiązań innowacyjnych poprzez np. racjonalizowanie zachowań dewiacyjnych. Zdaniem *Clowarda* i *Ohlina*, dewianci z reguły nie przejawiają poczucia winy. Dzieje się tak jednak nie dlatego, że „nie mają sumienia”, tylko dlatego że przyswoili odmienne wartości, normy i standardy ocen.

6. Teoria „dryfu” *Davidy Matzy*

Istotne miejsce w próbach teoretycznego wyjaśnienia podkultury przestępczej zajmuje **teoria „dryfu” Davidy Matzy**. Jakkolwiek autorstwo teorii „dryfu” przypisuje się *Matzie*, to należy pamiętać o znaczącym wkładzie w jej powstanie *Greshama M. Sykesa*²¹.

Można ją scharakteryzować podając główne tezy:

- 1) **nie istnieją zasadnicze różnice pomiędzy młodzieżą z gangów a pozostałą młodzieżą;**
- 2) **podkultura nie jest zjawiskiem charakterystycznym jedynie dla warstw niższych**, ponieważ wartości aprobowane w ramach podkultury są wspólne całemu społeczeństwu. W społeczeństwie funkcjonują bowiem **dwa systemy wartości**: system wartości **oficjalnych**

21 Tamże, s. 184–185.

(konformistycznych) oraz system wartości **nieoficjalnych** (nonkonformistycznych, „podskórnych”, w dużej mierze dewiacyjnych). Wartości oficjalne wyrażane są w czasie pracy, nauki, działalności politycznej, „podskórne” natomiast w ramach spędzania wolnego czasu jako np. chęć zaimponowania, demonstrowania odwagi, użycia. Dewiacyjny charakter ma **forma, czas i miejsce, a nie wartości** jako takie, czy wyrażające je zachowania;

- 3) normy obowiązujące w ramach gangu nie stanowią zaprzeczenia norm zachowania reszty społeczeństwa. **Normy gangu są karykaturą norm ogólnospołecznych. Przestępca** nie jest „ciałem obcym” w społecznym organizmie, **stanowi** jedynie jego **wypaczone oblicze (karykaturę)**;
- 4) przynależność do gangów młodzieżowych nie zobowiązuje do zachowania przestępczego (zerwanie z deterministycznym podejściem do podkultur). *Matza* twierdzi, że **działalność przestępcza gangów jest wynikiem przemijającego zerwania ze społecznym systemem normatywnym**, który jest zasadniczo aprobowany przez członków gangu. **W wyniku tego zerwania następuje „dryf” w kierunku przestępczości.**

Teza, że **zachowanie przestępcze młodzieży z gangów nie jest nieuchronne** oraz że działalność przestępcza nie stanowi jedynej drogi życia, została poparta następującą argumentacją:

- 1) istnieją dowody na to, że jedynie część nieletnich przestępców w wieku dorosłym również popełnia przestępstwa (**tzw. wyrastanie z przestępczości**);
- 2) przynależność do gangu i aktywność przestępcza są jedynie przejawem chwilowego zerwania więzi ze społeczeństwem, a przestępstwo jest popełniane tylko wtedy, gdy nieletni zracjonalizuje sobie przestępcze zachowanie, aby było usprawiedliwione. Młodzi przestępcy przejawiają poczucie winy, a zatem są w jakiś sposób związani oficjalnym porządkiem normatywnym. Aby mogli zachowywać się w sposób, który narusza ten porządek musi dojść do **osłabienia (neutralizacji) obowiązujących oficjalnie norm**. Członkowie gangu stosują w tym celu **tzw. techniki neutralizacji**, które mogą przejawiać się:
 - a) zaprzeczaniem odpowiedzialności,
 - b) zaprzeczaniem krzywdy,
 - c) zaprzeczaniem ofiary,
 - d) potępianiem potępiających,
 - e) odwoływaniem się do wyższych racji.

Ad a) Zaprzeczanie odpowiedzialności jako technika neutralizacji

polega na wyszukiwaniu argumentacji, która ma znieść odpowiedzialność sprawcy np. „**jakaś siła mnie pchała do przestępstwa**”, „**nie mogłem się powstrzymać**”, „**miałem trudne dzieciństwo**”, „**jestem świrem**”. Stosując tę technikę neutralizacji, sprawca usiłuje dowieść, że znalazł się w kręgu takich sił zewnętrznych, którym nie mógł się oprzeć, których nie kontroluje. Zachowanie dewiacyjne jest w istocie zachowaniem niechcianym i niezamierzonym przez niego. Sprawca bardziej znajduje się pod wpływem pewnych działań niż sam działa. W technice tej chodzi o **zerwanie związku pomiędzy sprawcą a jego czynem**.

Ad b) **Zaprzeczanie krzywdy** oznacza poddawanie pod wątpliwość straty, jaka zaistniała w wyniku przestępstwa, np. „**i tak szybko odrobnią straty**”, „**dla bogatego, to żaden uszczerbek**”, określanie kradzieży samochodu „pożyczką”. W tym przypadku chodzi o **zanegowanie lub pomniejszenie straty wywołanej zachowaniem dewiacyjnym**, w wyniku którego ulega minimalizacji dewiacyjny charakter zachowania. Zamierzeniem wykorzystania tej techniki jest **zerwanie związku pomiędzy czynem a jego negatywnymi konsekwencjami**.

Ad c) **Zaprzeczanie ofiary** polega na ekspozowaniu przyczynienia się ofiary do popełnienia przestępstwa „**sam sobie winien**” lub uznawaniu zasadności zachowania przestępczego, np. „**sam sobie na to zasłużył**”, negując tym samym prawo ofiary do takiego jej określania. Zachowanie dewiacyjne jest swoistym aktem zemsty, rewanzem, odpłatą czy karą za niewłaściwe zachowanie ofiary. **Ofiara zostaje „przedefiniowana”** w taki sposób, aby stała się kimś, kto zasługuje na ukaranie. W istocie zgodnie z zastosowaną techniką neutralizacji „**ofiara nie jest ofiarą**”, a sprawca występuje w roli rzecznika i egzekutora wymiaru sprawiedliwości.

Przykład: Postawa *Janosika* czy *Robin Hooda*, którzy wymierzając sprawiedliwość na własną rękę, dążyli do sprawiedliwości społecznej. Jest to przykład tzw. **wybaczalnej dewiacji**.

Ad d) „**Potępianie potępiających**” to obwinianie całego społeczeństwa za popełnienie przestępstwa w stylu: „**wszyscy kradną**”, „**wymiar sprawiedliwości jest skorumpowany**”, „**nauczyciele są niesprawiedliwi i faworyzują innych**”. W tej technice chodzi o **odebranie prawa tym, co potępiają do wydawania takich sądów wykorzystując twierdzenie, że oni sami są dewiantami** w przebraniu i hipokrytami, którzy w żadnym wypadku nie mają prawa do wystawiania negatywnych ocen innym. Prowadzi to do takiego przedstawienia sytuacji, z którego wynika, że całe

społeczeństwo jest zepsute, nieuczciwe i złe. „W wyniku zaatakowanie innych następuje niejako subiektywne pomniejszenie naganności własnego zachowania”²².

Ad e) **Odwołanie do wyższych racji** polega na uzasadnianiu popełnienia przestępstwa specyficznymi sytuacjami, w obliczu których sprawca nie mógł inaczej się zachować, np. „**była to sytuacja bez wyjścia**”, „**musiałem ukraść, żeby rodzina miała co jeść**”, „**nie mogłem pozostawić kolegów w potrzebie**”. Stosowanie tej techniki ma miejsce zwłaszcza wtedy, kiedy występuje **konflikt zobowiązań**, tj. jednostka, z jednej strony, jest zobowiązana normami społeczeństwa jako całości, z drugiej natomiast, normami grupy, do której należy (np. gangu). Istotną cechą omawianej techniki jest to, że uzasadniające zachowanie dewiacyjne **racje nie muszą być „wyższe” w sensie obiektywnym**, wystarczy, że tak są oceniane przez jednostkę.

Właściwe wymienionym technikom neutralizacji **dążenie do dyfuzji (rozproszenia) odpowiedzialności** prowadzi do zatarcia czytelności związku pomiędzy uwarunkowaniami działalności przestępczej, sprawcą, czynem i jego konsekwencjami. Stanowi to swoistą **formę mechanizmu obronnego sprawcy uruchamianego przed przestępstwem**, który próbuje znaleźć argumenty na rzecz tego, że, **jakkolwiek przestępstwo miało miejsce, to jednak on nie jest przestępcą**. O tym, że w jakiś sposób został uwikłany w przestępstwo, zdecydowały niezależne od niego czynniki zewnętrzne.

Warto wspomnieć, że o ile omówione techniki neutralizacji mają miejsce w ramach pewnej specyficznej koncepcji teoretycznej, której podstawą były badania sprzed kilkadziesiąt lat, to z pozoru wydawać by się mogło, że jednak w dużym stopniu pozostają one aktualne i są wykorzystywane przez sprawców np. w ramach taktyki obrony w procesie karnym. Nie należą do wyjątkowych sytuacje, w których sprawcy próbują wykorzystywać mechanizmy zaprzeczeń i przenosić odpowiedzialność za przestępstwo na ofiarę, swoich bliskich, polityków, sposób organizacji państwa itp. Jednak tym, co różni ten typ działania (swoiste usprawiedliwianie się *post factum*) od technik neutralizacji przedstawionych w ramach omawianej teorii jest to, że najczęściej obserwowane sposoby obrony przestępców mają miejsce po popełnieniu przestępstwa, natomiast **racjonalizacje w ujęciu Matzy poprzedzają popełnienie przestępstwa, umożliwiając dopiero jednostce zaangażowanie się w dewiacyjne zachowanie**²³.

22 Tamże, s. 193.

23 Tamże, s. 184–195.

V. Teoria kontroli *Travisa Hirschiego*

Teoria wyjaśniająca zachowanie przestępcze autorstwa amerykańskiego kryminologa *Travisa Hirschiego* jest przykładem teoretycznego podejścia właściwego dla socjologicznego kierunku kontroli. Główne jej twierdzenie to: **jednostka może dokonywać przestępstwa, ponieważ jej więzi z porządkiem konformistycznym zostały w pewnej mierze załamane.** *Hirschi* próbuje odpowiedzieć na pytanie, dlaczego ludzie naruszają normy, o których zasadności są przekonani i których nie kwestionują.

Hirschi wyróżnił **cztery komponenty więzi jednostki ze społeczeństwem**, a mianowicie:

- 1) **przywiązanie (*attachment*)**,
- 2) **zobowiązanie (*commitment*)**,
- 3) **zaangażowanie (*involvement*)**,
- 4) **przekonania (*beliefs*)**.

Komponenty te, jakkolwiek pozostają ze sobą w związku, mogą wywierać niezależny wpływ na dewiacyjne zachowanie jednostki.

Przywiązanie oznacza **emocjonalną więź** jednostki z jej najbliższym otoczeniem (rodziną, rówieśnikami, sąsiadami). Wiąż ta powoduje, że jednostka **w sposób naturalny ma potrzebę przestrzegania norm, które są przez to otoczenie aprobowane.** Jednostka liczy się z opinią „**znaczących innych**” – przedstawicieli środowiska więzi, co prowadzi do zachowań konformistycznych. Ich prawdopodobieństwo zwiększa się przez swoisty **mechanizm powstrzymujący przed zachowaniem dewiacyjnym oparty na liczeniu się z oceną „znaczących innych”.** Jest on uruchamiany pytaniem: „co sobie oni o mnie pomyślą?”. **Znaczenie powstrzymujące** tego mechanizmu **jest tym większe im silniejsza jest więź jednostki z otoczeniem.** W związku z tym, osłabienie więzi zwiększa prawdopodobieństwo zachowań przestępczych, ponieważ jednostka nie jest już zobowiązana do poszanowania norm społecznych, nie czuje też potrzeby wykazywania dbałości o opinię „znaczących innych”.

Pojęcie przywiązania na gruncie omawianej teorii jest odpowiednikiem pojęcia „sumienia” psychoanalitycznego *superego* czy pojęcia „internalizacji”.

Zobowiązanie jest rodzajem więzi jednostki ze społeczeństwem polegającej na **obawie przed negatywnymi konsekwencjami** zachowań nonkonformistycznych. Zachowanie konformistyczne jest wynikiem **chłodnej kalkulacji zysków i strat**, jakiej dokonuje jednostka, stojąc przed alternatywami zachowania. Postępowanie zgodne ze społecznymi

oczekiwaniami, aby było przez jednostkę wybierane, musi przynosić zyski (dobra praca, prestiż), zachowanie przestępcze w kalkulacji tej ma przynosić straty (utrata pracy, obniżenie społecznego prestiżu).

Zaangażowanie oznacza w omawianym ujęciu teoretycznym zaangażowanie **w działalność zgodną z normami**. Jednostka, która cały swój czas poświęca na aktywność zgodną ze społecznymi oczekiwaniami, nie ma sposobności do zachowań dewiacyjnych, wręcz nie ma czasu, żeby o nich pomyśleć, a tym bardziej – je realizować. Zakres związania z działalnością normatywnie słuszną wyklucza niejako w sposób naturalny możliwość innej działalności (w tym – przestępczej).

Przekonania jako komponent więzi jednostki ze społeczeństwem oznaczają, że siłą powstrzymującą jednostkę przed zachowaniami naruszającymi porządek społeczny jest przekonanie o konieczności przestrzegania norm społecznych. **Im jednostka jest mniej przekonana o zasadności przestrzegania norm, tym bardziej jest prawdopodobne, że będzie naruszała prawo**. Przekonania na gruncie tej teorii są odpowiednikiem postaw w innych teoriach.

Podsumowując analizę socjologicznego podejścia do wyjaśnienia zachowań przestępczych, należy uznać, że akcentuje ono **zerwanie więzi ze społeczeństwem** (często niejednolicie rozumiane jako negacja systemu normatywnego czy zaprzeczanie wartościom ogólnospołecznym) **jako źródło przestępstwa**. **Akceptacja porządku społecznego** prowadząca do **internalizacji wartości** społecznie aprobowanych, w duchu postaw konformistycznych, daje **podstawy przestrzegania porządku społecznego przez jednostkę**. Istotną rolę w realizacji takiej drogi odgrywa wychowanie, którego wynikiem jest prawidłowa **socjalizacja** jednostki²⁴.

VI. Teoria naznaczenia (stygmatyzacji) *Edwina Lemerta*

Teoria naznaczenia (stygmatyzacji) *Edwina Lemerta* służy przede wszystkim do próby wyjaśnienia przestępczości wtórnej, dlatego jednostka tkwi w przestępstwie. Opiera się na wiodącej roli społecznej reakcji na zachowanie przestępcze (*social reaction*), przede wszystkim pochodzącej od tzw. „znaczących innych” i grup odniesienia.

Spółeczeństwo, oceniając negatywnie zachowanie przestępcze, **etykietuje (naznacza)** jego sprawcę jako przestępcę. Przypisuje mu tym samym pewien kompleks cech, które są charakterystyczne dla zachowania

24 B. Hołyst, Kryminologia, s. 1119–1123; A. Siemaszko, Granice, s. 235–251.

przestępcy. W świetle poglądów *Lemerta* kontrola społeczna rodzi dewiację. Sposób reagowania na przestępcę powoduje, że ponownie popełnia on przestępstwo.

Lemert dokonał podziału zachowań dewiacyjnych na:

- 1) dewiację pierwotną (*primary deviation*),
- 2) dewiację wtórną (*secondary deviation*).

Dewiacja pierwotna oznacza pierwsze naruszenie jakiejś normy, którego podłożem są złożone mechanizmy, powodujące, że człowiek decyduje się na dewiacyjne zachowanie, np. na popełnienie przestępstwa. W tym zakresie *Lemert* rozumiał zarówno czynniki biologiczne, psychiczne, jak i społeczne. Analiza dewiacji pierwotnej nie jest jednak, zdaniem *Lemerta*, szczególnie istotna, ponieważ nie decyduje ona o statusie jednostki. Na uwagę zasługuje natomiast **dewiacja wtórna**, która jest wynikiem reakcji jednostki na społeczną reakcję wobec jej zachowania. Dla wyjaśnienia tego procesu posłużyło pojęcie **jaźni odzwierciedlonej** (*looking – glass – self*), które oznacza przejście zewnętrznej oceny społecznej jako składnika samooceny jednostki. Samoocena jest wynikiem **interakcji** jednostki i grupy. Jednostka, przejmując tę ocenę, zaczyna myśleć o sobie tak, jak myślą o niej inni i zaczyna stopniowo zachowywać się tak, jak wynika to z oceny. A zatem, określenie (naznaczenie, nałożenie etykiety) kogoś jako dewianta, przestępcy, chuligana, chorego psychicznie powoduje, że zaczyna on postępować zgodnie z treścią etykiety.

Stygmatyzacja rozumiana jako proces **nadawania jednostkom widocznych oznak moralnej niższości**, która jest wyrazem działania kontroli społecznej, prowadzi do „wpisania w rolę” określonej osoby. Dewiacja w świetle omawianej teorii jest rozumiana jako status przypisany jednostce w procesie społecznego naznaczenia.

Słabością teorii *Lemerta* było **pominięcie odporności jednostki na wpływy grupy** i możliwości „oprotestowania” nałożonej etykiety²⁵.

VII. Teoria uczenia się zachowań agresywnych *Alberta Bandury*

Teoria uczenia się zachowań agresywnych *Alberta Bandury* zwraca uwagę na prawidłowości procesu uczenia się. **Uczenie się zachowań przestępczych następuje poprzez własne bezpośrednie doświadczenie bądź przez naśladownictwo**. W procesie uczenia się istotną rolę odgrywają te **zachowania**, które były **wzmacniane dodatkowo, tj. nagradzane**.

25 *B. Hołyst*, Kryminologia, s. 1138–1140.

Bandura prowadził doświadczenia, analizując reakcje dzieci na obserwowanie zachowań agresywnych osoby dorosłej wobec lalki. Po takiej obserwacji dzieci również zachowywały się wobec lalki agresywnie, z jednej strony, naśladowując dorosłego, z drugiej - wykorzystując własne pomysły na agresywne zachowanie się. Doświadczenia *Bandury* zwróciły uwagę na istotność procesu uczenia się zachowań agresywnych, z drugiej pokazały również, że **zachowania** takie **mogą być modyfikowane i kontrolowane**.

Jednostka, **aby nauczyć się** określonego **zachowania**, musi:

- 1) **zetrknąć się** z tym zachowaniem,
- 2) **zaobserwować** to zachowanie,
- 3) **nabyć pewne umiejętności** (zwłaszcza do wykonania czynności bardziej złożonych).

Wyczone zachowanie może jednak nie być podjęte, gdyż **wyzwalają** go dopiero odpowiednie **bodźce** (*instigators*), które dzielą się na grupy:

- 1) **awersyjne** (*aversive treatment*),
- 2) **instrumentalne** (*incentive inducement*),
- 3) **modelujące** (*modeling influences*),
- 4) **instrukcyjne** (*instructional instigators*),
- 5) **związane z chorobą lub zaburzonym stanem psychicznym** (*delusional instigators*)²⁶.

Bodźce **awersyjne** to takie, które wywołują emocje o ujemnym zabarwieniu, np. frustracje; bodźce **instrumentalne** prowadzą do uzyskania określonej korzyści; bodźce **modelujące** związane są z pobudzającym lub hamującym wpływem otoczenia na zachowanie; bodźce **instrukcyjne** pochodzą od autorytetów, a ich siła wynika z posłuchu wobec osób znaczących, natomiast bodźce **związane z chorobą** mają swoje podłoże w dysfunkcji organizmu wynikającego z choroby bądź zaburzonego stanu psychicznego.

Niewątpliwie **teoria Bandury przyczyniła się do wzrostu świadomości na temat znaczenia, jakie mają obrazy przemocy, okrucieństwa pojawiające się w środkach masowego przekazu**²⁷.

26 J. Blachut, A. Gaberle, K. Krajewski, Kryminologia, Gdańsk 2007, s. 123–124.

27 Tamże; B. Hołyst, Kryminologia, s. 1141.

ALKOHOL JAKO CZYNNIK KRYMINOGENNY

Literatura uzupełniająca: *C. Cekiera*, Toksykomania, Warszawa 1985; *tenże*, Psychoprofilaktyka uzależnień oraz terapia i resocjalizacja osób uzależnionych, Lublin 1992; *tenże*, Ryzyko uzależnień, Lublin 2001; *L. Cierpialkowska*, Alkoholizm. Przyczyny, leczenie, profilaktyka, Poznań 2000; *Z. Gaś*, Profilaktyka uzależnień, Warszawa 1993; *K. Linowski, J. Nowicka*, System terapeutyczny dla więźniów uzależnionych od alkoholu, Ostrowiec Świętokrzyski 2004; *K. Linowski, I. Wysocki*, Oddziaływania psychokorekcyjne na skazanych agresywnych w warunkach penitencjarnych, Ostrowiec Świętokrzyski 2006; *J. Mellibruda*, Psychologiczna problematyka uzależnień od alkoholu i narkotyków, [w:] Psychologia, t. 3, Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej, red. *J. Strelau*, Gdańsk 2000; Profilaktyka uzależnień drogą do wolności człowieka, red. *C. Cekiera, I. Niewiadomska*, Lublin 2001; *Z. Sopol*, Alkoholizm rodziców a agresja u dzieci, Rzeszów 1986; *S. Szelhaus*, Znaczenie alkoholizmu i nadużywania alkoholu w genezie przestępczości

recydywistów, [w:] Zagadnienia przestępczości w Polsce, red. J. Jasiński, Warszawa 1975; B. T. Woronowicz, Alkoholizm jako choroba, Warszawa 1994; K. Zajączkowski, Profilaktyka uzależnień a wartości, Kielce 2002.

§ 50. Działanie alkoholu na organizm człowieka

Alkohol jest substancją psychoaktywną, której używanie ma długą historię. W wielu kręgach kulturowych alkohol ma stałe miejsce jako element towarzyszący różnym uroczystościom, symbol świętowania i dobrej zabawy. Ta obecność alkoholu w życiu społecznym powoduje, że dostęp do alkoholu jest łatwy, a powszechność używania (co najmniej okazjonalnego) znaczna.

Mając na uwadze zróżnicowanie zachowań związanych z używaniem alkoholu i wykorzystywane pojęcia na ich określenie, można wyróżnić:

- 1) alkoholizację,
- 2) alkoholizm,
- 3) niebezpieczny stan alkoholiczny.

Ad 1) Przez pojęcie **alkoholizacji** rozumie się zjawisko społeczne polegające na spożywaniu napojów alkoholowych, bez względu na towarzyszące okoliczności, motywy czy też sposoby picia. Obejmuje ono zatem zarówno osoby, które piją w sposób umiarkowany i nie mają problemów na tle spożywania alkoholu, jak też osoby nadmiernie pijące, u których spożywanie alkoholu jest źródłem licznych problemów fizycznych, psychicznych i społecznych.

Ad 2) **Alkoholizm** to określenie odnoszące się do stanu chorobowego (**choroba woli**), który cechuje się tym, że jednostka utraciła możliwość trwałego powstrzymywania się od spożywania alkoholu. Alkoholizm oznacza **uzależnienie** od alkoholu, od obecności substancji w organizmie człowieka. Przyczyn uzależnienia poszukuje się w czynnikach natury fizycznej (w tym – bada się rolę dziedzicznych uwarunkowań) psychicznych (określone cechy osobowości) oraz społecznych (wpływ środowiska na powstanie uzależnienia).

Alkoholizm oznacza stan **nadmiernego picia**, występujący u osób, u których zależność od alkoholu doprowadziła do wystąpienia zaburzeń psychicznych lub spowodowała jakiś rodzaj szkody w sferze zdrowia fizycznego, psychicznego bądź relacji społecznych.

Ad 3) **Niebezpieczny stan alkoholiczny** – to taki stan, w którym

używanie alkoholu powoduje jakiś rodzaj szkody dla samego używającego bądź dla otoczenia albo dla używającego i otoczenia jednocześnie. Niebezpieczny stan alkoholiczny oznacza szkodliwość medyczno-społeczną, której rozmiary związane są z zaawansowaniem używania alkoholu.

Alkoholizm może być warunkowany zarówno czynnikami środowiskowymi, jak i osobowościowymi. Ważną rolę w genezie uzależnienia odgrywają czynniki psychologiczne, motywacyjne, związane z zaspokajaniem potrzeb i euforycznym działaniem alkoholu na psychikę człowieka. „Subiektywne odczuwanie doraźnych pozytywnych skutków działania alkoholu – usunięcie przykrych doznań, lęku, frustracji, napięcia emocjonalnego lub przyjemne poczucie stanu euforii, stanowią poważny czynnik etiologiczno-motywacyjny uzależnienia alkoholowego”.

Mając na uwadze właściwości alkoholu można wyróżnić następujące **skutki działania alkoholu na organizm człowieka:**

- 1) polepszenie samopoczucia,
- 2) obniżenie samokrytycyzmu,
- 3) wzrost poczucia pewności siebie,
- 4) zaburzenia spostrzegawczości,
- 5) zmniejszenie szybkości reagowania na bodźce,
- 6) osłabienie hamulców moralnych,
- 7) agresywność.

Wszystkie wyżej wymienione skutki, jakie powoduje alkohol w organizmie człowieka, w efekcie wpływają *in minus* na jego funkcjonowanie. Pozornie korzystne działanie alkoholu, takie jak polepszenie samopoczucia czy wzrost pewności siebie, mają przemijający charakter, a stanowiąc istotny motyw sięgania po alkohol, przyczyniają się do degradacji biopsychospołecznej i moralnej człowieka. Niebezpieczeństwo skutków działania alkoholu polega również na tym, że w początkowej fazie używania alkoholu mogą być mniej zauważalne i nie stanowią problemu tak dla używającego, jak i dla jego otoczenia. To powoduje uspienie czujności na negatywny wymiar używania alkoholu, co wielokrotnie prowadzi do sytuacji, w której używający znajduje się już w fazie uzależnienia, a problem skutków staje się wielowymiarowy (używanie alkoholu rodzi szkody indywidualne i społeczne).

W alkoholizmie występują płytkie i głębokie zmiany psychiczne zwane **psychodegradacją alkoholową**. Charakteryzują się one:

- 1) spadkiem aktywności woli;
- 2) osłabieniem uczuć moralnych;

- 3) niskim stopniem internalizacji zasad moralnych, etycznych i wszelkich norm społecznych;
- 4) ambiwalencją postaw warunkowaną okresami picia alkoholu;
- 5) niezgodnością słów i czynów w demonstrowaniu postaw wobec wartości;
- 6) osłabieniem aktywności intelektualnej;
- 7) obniżonym poziomem potrzeb: poznawczych, estetycznych;
- 8) obniżonym poczuciem samokontroli, odpowiedzialności i dojrzałości społecznej;
- 9) pojawieniem się urojeń niewierności;
- 10) brakiem tolerancji;
- 11) nasiloną skłonnością do kłamstwa;
- 12) zawężeniem kręgu zainteresowań i aktywności twórczej;
- 13) wzrostem agresywności wobec najbliższych;
- 14) drażliwością i wybuchowością;
- 15) myśleniem prześladowczym;
- 16) tendencjami samobójczymi.

W skrajnej fazie alkoholizmu używane są najtańsze alkohole, a nawet jego niespożywcze postacie (denaturat, salicyl, rozpuszczalniki, zmywacze). Można też obserwować zjawisko **subkultury** picia alkoholu, która polega na wspólnym piciu alkoholu według pewnych ustalonych zasad.

C. *Cekiera* podaje jako przykład grupę alkoholików, którzy mieszały wszystkie przynieszone przez każdego członka grupy alkohole, nazywając powstałą mieszaninę „wynałazkiem”, następnie pili ją garnuszkami. Miejscem spotkań i wspólnego picia były meliny na budowach czy strychach.

Alkoholizm cechuje uzależnienie od picia alkoholu oznaczające przymus picia (**nieodpartą potrzebę picia**), który **charakteryzuje się**:

- 1) poszukiwaniem alkoholu wszystkimi możliwymi sposobami,
- 2) tendencją do zwiększania dawki alkoholu,
- 3) uzależnieniem fizycznym, psychicznym i społecznym.

Nagle **odstawienie alkoholu** powoduje wystąpienie wielu przykrych dla człowieka objawów, takich jak:

- 1) ból,
- 2) przyspieszenie tętna,
- 3) wzrost temperatury ciała,
- 4) pocenie się,
- 5) dreszcze,
- 6) wymioty.

W deliryjnym stanie alkoholizmu występują:

- 1) zaburzenia psychiczne w procesach poznawczych,
- 2) zaburzenia w postrzeganiu,
- 3) dekoncentracja uwagi,
- 4) poczucie derealizacji,
- 5) dezorientacja,
- 6) halucynacje.

U alkoholika chronicznego, pijącego systematycznie, występuje wiele chorób i powikłań o podłożu fizycznym i psychicznym. **Do zaburzeń psychicznych należą:**

- 1) **psychozy alkoholowe** (np. **psychoza Korsakowa** charakteryzuje się zaburzeniami pamięci z tendencją do uzupełniania luk pamięci zdarzeniami zmyślnymi – konfabulacje);
- 2) **halucynozy alkoholowe** (np. **halucynozą Wernickiego** jest chorobą alkoholową, którą cechuje występowanie objawów neurologicznych i psychicznych z zaburzeniami przytomności, aż do śpiączki oraz niepamięci);
- 3) **depresje**;
- 4) **obłęd paranoiczny alkoholowy z zespołem Otella** (charakterystyczną cechą tego zespołu objawów jest urojenie niewierności małżeńskiej);
- 5) **otępienie alkoholowe** (charakteryzuje się głębokimi zmianami w sferze życia psychicznego, takimi jak: apatia, luki w pamięci, upośledzenie sfery uczuć, brak inicjatywy. Zmiany te są przewlekłe i nieodwracalne). Ciężki zespół alkoholowy może zakończyć się śmiercią.

§ 51. Związek alkoholu z przestępczością

W przeważającej większości współczesnych systemów normatywnych **alkohol jest substancją legalną** (w przeciwieństwie do narkotyków). Z tego względu, jego związek z przestępczością może wydawać się mniej oczywisty.

Alkohol może **wyzwalać zachowania agresywne**. Zwłaszcza w stanie głodu alkoholowego, alkoholik może postępować nieodpowiedzialnie i agresywnie. Z tego względu wskazuje się na jego **kryminogenne działanie**, które polega na tym, że zwiększa prawdopodobieństwo wejścia na drogę przestępstwa osób znajdujących się pod jego wpływem. Z uwagi na to, że alkohol powoduje osłabienie działania hamulców moralnych (będących istotnym mechanizmem powstrzymującym przed zachowaniami

przestępczymi), zwiększa się prawdopodobieństwo, że dojdzie do popełnienia przestępstwa przez osobę będącą pod wpływem alkoholu.

Związek alkoholu z przestępczością może być rozpatrywany w kontekście:

- 1) sytuacji, w której **sprawca znajduje się pod wpływem alkoholu w czasie popełnienia przestępstwa**;
- 2) sytuacji, w której popełnienie przestępstwa ma związek z **tzw. problemem alkoholowym**, chociaż w czasie popełnienia przestępstwa sprawca nie znajdował się pod jego wpływem.

Związek alkoholu z przestępczością wynika także z faktu, że jego dostępność i pewien rodzaj społecznej tolerancji na używanie alkoholu powoduje, że dochodzi (w związku z długotrwałością używania) do **społecznej degradacji** jednostki. Jej zachowanie wielokrotnie mieści się w sferze zachowań antyspołecznych uznawanych za przestępstwa. Istnieje również zależność tego rodzaju, że degradacja społeczna jest zjawiskiem pierwotnym i prowadzi do alkoholizmu, a ten z kolei –

PRZESTĘPCZOŚĆ NIELETNICH

Literatura uzupełniająca: *K. Badźmirowska-Masłowska*, Młodociani sprawcy zabójstw w Polsce, Kraków 2000; *E. Bielicki*, Młodociani przestępcy, ich wartości i orientacja wartościująca, Bydgoszcz 1991; *T. Bojarski, E. Skrętowicz*, Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz, Warszawa 2011; *I. Budrewicz*, Środowiskowe uwarunkowania zachowań przestępczych nieletnich dziewcząt, Bydgoszcz 1997; *T. Bulenda*, Kryminologiczne i polityczno-kryminalne problemy wykonywania kary pozbawienia wolności wobec młodocianych do lat 18, [w:] *Więziennictwo. Nowe wyzwania. II Polski Kongres Penitencjarny*, red. *B. Hołyst, W. Ambrozik, P. Stępniaik*, Warszawa–Poznań–Kalisz 2001; *C. Cekiera*, Relatywizm norm moralno-społecznych a rozwój patologii społecznej wśród młodzieży, [w:] *Psychospołeczne uwarunkowania zjawisk dewiacyjnych wśród młodzieży w okresie transformacji ustrojowej w Polsce*, red. *H. Machel, K. Wszeborowski*, Gdańsk 1999; *W. Czajka*, Badania osobowości nieletnich i młodocianych w świetle ustaw i praktyki organów sprawiedliwości, SKKiP 1991, t. 21; *Encyklopedia pedagogiczna*, red. *W. Pomykało*, Warszawa 1997; *M. Gordon*, Młodociani sprawcy zabójstwa popełnionego ze szczególnym okrucieństwem, [w:] *B. Bykowska, M. Szulc*, Zagrożenia współczesnej młodzieży polskiej, W poszukiwaniu tożsamości, Gdańsk 2006; *W. Klaus*, Dziecko przed sądem. Wymiar sprawiedliwości wobec przestępczości młodszych nieletnich, Warszawa 2012; *K. Kmiecik-Baran*, Młodzież i przemoc. Mechanizmy socjologiczno-psychologiczne, Warszawa 1999; *P. Kobes*, Prawny system przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich, Warszawa 2011; *M. Kolejwa*, Rodzinne uwarunkowania zachowań przestępczych, Warszawa 1988; *A. Kossowska, J. Krawczyk, I. Rzepińska*, Zachowania dewiacyjne młodzieży w Warszawie w 1993 r. (badania typu *self – report*), *Arch. Krym.* 1995, t. XXI; *M. Kuć*, Uwarunkowania konfliktu nieletnich z prawem karnym, [w:] *Zagrożenia współczesnej młodzieży polskiej – w poszukiwaniu tożsamości*, red. *B. Bykowska, M. Szulc*, Gdańsk 2006; *taż.*, Nieprawidłowe środowisko wychowawcze jako czynnik kryminogeny, [w:] *Oświata w otoczeniu burzliwym*, red. *H. Rusek, A. Górniok-Naglik, J. Oleksy*, Katowice 2008; *M. J. Lubelski*, Odpowiedzialność karna młodocianych. Studium nad kryteriami karania, Katowice 1988; Młodociani mordercy. Studia nad agresją i zbrodnią, red. *W. Ambrozik, F. Zieliński*, Poznań 2003; Młodzież a współczesne dewiacje i patologie społeczne, red. *S. Kawula, H. Machel*, Gdańsk–Toruń 1994; *K. Ostrowska*, Postępowanie z nieletnimi z perspektywy psychologii humanistycznej, *Arch. Krym.* 2007–2008, t. XXIX–XXX; *K. Ostrowska, A. Pawelczyńska*, Przestępczość grup nieletnich, Warszawa 1974; *S. Pitkus*, Zaniedbania w wychowaniu moralnym jako czynnik sprzyjający patologii społecznej wśród młodzieży, [w:] *Psychospołeczne uwarunkowania zjawisk dewiacyjnych wśród młodzieży w okresie transformacji ustrojowej w Polsce*, red. *H. Machel, K. Wszeborowski*, Gdańsk 1999; *Przemoc dzieci i młodzieży w perspektywie polskiej transformacji ustrojowej*, red. *J. Papiież, A. Plukis*, Toruń 1998; *Przestępczość i zachowania dewiacyjne dzieci i młodzieży w Krakowie*, red. *A. Gaberle*, Kraków 2001; *Psychologiczne determinanty przestępczości młodocianych. Analiza kryminologiczna*, Warszawa 1981; *Psychospołeczne uwarunkowania zjawisk dewiacyjnych wśród młodzieży w okresie transformacji ustrojowej w Polsce*, red. *H. Machel, K. Wszeborowski*, Gdańsk 1999; *I. Rzepińska*, Obraz przestępczości nieletnich w Polsce w badaniach kryminologicznych – przed i po transformacji, *Arch. Krym.* 2007, t. XXVIII; *T. Soltysiak*, Psychospołeczne mechanizmy zachowań przestępczych z uwzględnieniem poczucia nierówności jako czynnika

kryminogennego, Bydgoszcz 1991; *P. A. Stępnik*, Sytuacyjne uwarunkowania przestępczości młodocianych, Poznań 1989; *T. Szymanowski*, Młodociani w polskim prawie karnym i penitencjarnym, Warszawa 1967; *L. Tyszkiewicz*, Kryminogeneza w ujęciu kryminologii humanistycznej, Katowice 1997; *B. Urban*, Zachowania dewiacyjne młodzieży, Kraków 1999; *tenże*, Zaburzenia w zachowaniu a przestępczość młodzieży, Kraków 2000; *D. Woźniakowska*, Przystępczość nieletnich dziewcząt we współczesnej Polsce, Arch. Krym. 2007, t. XXVIII; *D. Wójcik*, Nieprzystosowania społeczne młodzieży. Analiza psychologiczno-kryminologiczna, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984; *E. Żabczyńska*, Przystępczość dzieci a szkoła i dom, Warszawa 1976.

§ 34. Pojęcie nieletniego

Podstawowym aktem normatywnym dotyczącym postępowania z nieletnimi w przedmiocie omawianej w niniejszym rozdziale problematyki jest **ustawa z 26.10.1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich**. Przepisy tej ustawy stosuje się w zakresie:

- 1) zapobiegania i zwalczania **demoralizacji** – w stosunku do osób, które nie ukończyły lat 18;
- 2) postępowania w sprawach o **czyny karalne** – w stosunku do osób, które dopuściły się takiego czynu po ukończeniu 13 lat, ale nie ukończyły lat 17;
- 3) wykonywaniu **środków wychowawczych** lub **poprawczych** – w stosunku do osób, wobec których środki te zostały orzeczone, nie dłużej jednak niż do ukończenia przez te osoby lat 21.

Tak sformułowany przepis wskazuje **definicję nieletniego**, którym jest osoba:

- 1) wykazująca przejawy demoralizacji do 18. roku życia;
- 2) dopuszczająca się czynu karnego po ukończeniu 13. roku życia, ale przed ukończeniem 17. roku życia;
- 3) wobec której orzeczono środki wychowawcze lub poprawcze w wieku do 21 lat.

Ponadto, należy pamiętać o regulacji **Kodeksu karnego**, który ustanawia ogólną **zasadę odpowiedzialności karnej** za popełnianie przestępstw. Według tej zasady każdy, kto **ukończył 17. rok życia** ponosi odpowiedzialność karną za popełnienie czynu zabronionego.

Osoba, która nie ukończyła 17. roku życia jest niezdolna do ponoszenia winy i nie popełnia przestępstwa. Może popełnić jedynie czyn zabroniony pod groźbą kary. Kodeks przewiduje pewien **wyjątek** od tej zasady, a mianowicie osoba, która nie ukończyła 17. roku życia, a ukończyła 15. rok życia może odpowiadać za **niektóre** przestępstwa enumeratywnie wymienione w Kodeksie karnym. Są to przestępstwa, których popełnienie oznacza naruszenie najwyższej chronionych wartości.

§ 35. Pojęcie demoralizacji

Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich posługuje się pojęciem **demoralizacji**, które oznacza taki stan struktur poznawczych, które prowadzą do nierespektowania **norm moralnych** i sprzyjają **naruszeniu norm prawnych**.

§ 36. Pojęcie socjalizacji i socjalizacji nieprawidłowej

Przez pojęcie **socjalizacji** należy rozumieć proces wdrażania jednostki do samodzielnego i niezaburzonego funkcjonowania w społeczeństwie zgodnie z obowiązującymi w nim wartościami i normami. **Socjalizacja nieprawidłowa** natomiast to taki rodzaj wpływu socjalizacyjnego na jednostkę, który **nie wyposaża jej w mechanizmy pozwalające na uniknięcie zachowań przestępczych**. Socjalizacja nieprawidłowa zwiększa zatem prawdopodobieństwo ich wystąpienia.

W procesie socjalizacji istotną rolę odgrywają procesy:

- 1) warunkowania instrumentalnego (sprawczego),
- 2) obserwacji²⁸.

Ad 1) Warunkowanie instrumentalne (sprawcze) polega na wytworzeniu takiego rodzaju związku pomiędzy bodźcem a reakcją, że pojawienie się określonego bodźca zwiększa prawdopodobieństwo pojawienia się określonej reakcji. Związek tego typu opiera się na skojarzeniu sytuacji instrumentalnej z bodźcem. W takim układzie zależności wystąpienie **reakcji instrumentalnej** połączone z **bodźcem dyskryminacyjnym** oznacza pojawienie się **nagrody**.

Reakcją instrumentalną jest jakaś konkretna sytuacja, w której znalazła się jednostka.

Bodźcem dyskryminacyjnym jest czynnik zewnętrzny, który występuje w czasie i miejscu występowania reakcji.

Nagrodą (wzmocnieniem) jest natomiast uzyskanie czegoś, co ma dla jednostki jakąś pozytywną wartość. Może to być:

- 1) uzyskanie czegoś pozytywnego np. pochwały,
- 2) uniknięcie czegoś przykrego np. nagany.

Ad 2) Obserwacja to drugi podstawowy (obok warunkowania sprawczego) sposób uczenia się zachowań, który opiera się na założeniu, że aby nauczyć się

²⁸ J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski, Kryminologia, Gdańsk 2007, s. 323.

określonego zachowania niekoniecznie trzeba je przeżyć czy wykonać. Kierowane postrzeganie jakiegoś zjawiska, które jest istotą obserwacji umożliwia jego nauczenie się, chociaż nie oznacza, że jednostka je obserwująca kiedykolwiek zachowa się w sposób, który obserwuje.

Istnieje związek pomiędzy obserwacją a warunkowaniem, który polega na tym, że warunkowanie sprawcze wymaga obserwacji.

§ 37. Pojęcie kontrsocjalizacji

Przez pojęcie kontrsocjalizacji należy rozumieć wpływ opozycyjny wobec socjalizacji zwiększający prawdopodobieństwo wystąpienia zachowań przestępczych. O ile socjalizacja nieprawidłowa nie wyposaża jednostki w mechanizmy antykryminogenne o tyle kontrsocjalizacja dostarcza wartości, norm i wzorów zachowań, które wpływają niekorzystnie na osobowość jednostki uprawdopodobniając jej konflikt z prawem.

Przykładem wpływu kontrsocjalizacyjnego jest obecność w środowisku wychowawczym **wzorów zachowań przestępczych**, np. ojciec lub rodzeństwo popełniają przestępstwa, lub **wpływ podkultury dewiacyjnej**.

Ustalenie rodzaju socjalizacyjnego wpływu na jednostkę, która popełniła przestępstwo ułatwia zrozumienie mechanizmów warunkujących jej wejście w konflikt z prawem karnym. Ponadto, taka wiedza pozwala na odpowiednie dostosowanie środków reakcji na przestępstwo.

§ 38. Rola rodziny w procesie socjalizacji i kontrsocjalizacji

I. Czynniki wpływające na socjalizacyjną bądź kontrsocjalizacyjną funkcję rodziny

W zakresie czynników, które mogą sprzyjać socjalizacyjnej bądź kontrsocjalizacyjnej funkcji rodziny, można wyróżnić:

- 1) czynniki **zewnętrzne**:
 - a) system wartości, który występuje w społeczeństwie,
 - b) sytuacja polityczna i społeczno-ekonomiczna,
 - c) miejsce rodziny w strukturze społecznej i dystanse społeczne pomiędzy poszczególnymi rodzinami (w tym zakresie istotną rolę odgrywa pojawienie się wpływów kontrsocjalizacyjnych w obrębie niższych warstw społecznych w następstwie ograniczonych możliwości zaspokajania potrzeb),

- d) zakres swobody jednostek (możliwość osiągnięcia pożądaných przez jednostkę celów),
 - e) model rodziny występujący w danym społeczeństwie;
- 2) czynniki **wewnętrzne**:
- a) ukształtowanie ról społecznych w rodzinie,
 - b) styl wychowania w rodzinie,
 - c) klimat uczuciowy panujący w rodzinie,
 - d) osobowość członków rodziny,
 - e) stan zdrowia członków rodziny,
 - f) wzory zachowań w rodzinie (np. występowanie wzorów zachowań przestępczych będzie istotnym czynnikiem wpływu kontrsocjalizacyjnego)²⁹.

Ad 1) Czynniki zewnętrzne tworzą warunki do socjalizacji, rodzina nie ma na nie wpływu. W tym zakresie należy podkreślić niewątpliwie niekorzystne oddziaływanie takich czynników zewnętrznych jak: głębokie wstrząsy oraz przemiany polityczno-społeczne i ekonomiczne (np. wojny, rewolucje, kryzysy gospodarcze), które zwiększają prawdopodobieństwo kontrsocjalizacyjnego wpływu rodziny. Przyczyniają się bowiem do załamania podstaw systemu aksjonormatywnego i wystąpienia zachowań niepożądanych.

Ad 2) Czynniki wewnętrzne natomiast wiążą się w sposób bezpośredni z socjalizacyjnym lub kontrsocjalizacyjnym wpływem rodziny. Rodzina ma wpływ na występowanie i kształtowanie tych czynników, chociaż nie występuje on w jednakowym stopniu w przypadku każdego z czynników. Niewątpliwie kontrsocjalizacyjne znaczenie ma niedojrzałość emocjonalna członków rodziny czy nieprawidłowo ukształtowane i pełnione role w rodzinie.

Rola społeczna w rodzinie **ukształtowana nieprawidłowo** to taka, która:

- 1) jest ukształtowana przez oczekiwania członków danej rodziny;
- 2) jest wynikiem zaburzenia struktury rodziny, np. śmierć członka rodziny czy rozpad rodziny. W takiej sytuacji pozostali członkowie przejmują zadania przypisane osobie, której zabrakło w rodzinie;
- 3) jest wynikiem błędnego rozumienia i realizowania zadań przez poszczególnych członków rodziny. Przejawem w tym zakresie może być:
 - a) nieprawidłowe ukształtowanie relacji pomiędzy rodzicami,
 - b) nieprawidłowe ukształtowanie relacji pomiędzy rodzicami a dziećmi.

Rola społeczna w rodzinie **pełniona nieprawidłowo** to taka, która oznacza:

- 1) pominięcie w realizacji zadań wynikających z roli oczekiwań członków rodziny;
- 2) niewykonywanie lub błędne wykonywanie zadań wynikających z roli;
- 3) zaburzenia w funkcjonowaniu rodziny i poszczególnych jej członków. W

²⁹ Tamże, s. 326–328.

kontekście omawianej problematyki przestępczości nieletnich taka sytuacja stopniowo prowadzi do ich demoralizacji oraz popełniania czynów zabronionych.

Ważnym czynnikiem charakteryzującym środowisko rodzinne są **zaburzenia osobowości** członków rodziny, a zwłaszcza rodziców. W tym zakresie na uwagę zasługują:

- 1) **zaburzenia typu dysocjalnego** (psychopatia, charakteropatia, socjopatia) – szerzej na ten temat w rozdziale II niniejszego skryptu;
- 2) **słaba kontrola sfery emocjonalno-popędowej**. Cechą charakterystyczną tej nieprawidłowości są:
 - a) niewspółmierność reakcji do bodźca,
 - b) brak konsekwencji w dążeniu do celu,
 - c) niezdolność oczekiwania na nagrodę,
 - d) silne dążenie do poszukiwania nowych bodźców;
- 3) **niewłaściwy obraz relacji jednostki do świata**. Jest on wywoływany:
 - a) konfliktami w rodzinie, dla których ostatecznym sposobem rozwiązania okazywała się przemoc,
 - b) niskim poziomem samoakceptacji u dzieci. Tego rodzaju sytuacja najczęściej jest wynikiem odrzucenia emocjonalnego dzieci przez rodziców albo pokazywania dzieciom swojej przewagi;
- 4) **nieprawidłowa hierarchia wartości** członka rodziny, który w istotny sposób uczestniczy w przekazie socjalizacyjnym.

Innym ważnym czynnikiem, który odgrywa istotne znaczenie w socjalizacji, jest **rozpad rodziny**. Prowadzi on do wielu negatywnych skutków, wśród których na uwagę zasługują:

- 1) istotne zachwianie więzi emocjonalnej łączącej dziecko z rodzicami,
- 2) silne przeżycia w związku z odejściem jednego z rodziców,
- 3) dezorganizacja struktur poznawczych dziecka (w skrajnych przypadkach silnych przeżyć),
- 4) utrata autorytetu rodziców.

Rozpad rodziny powoduje załamanie funkcji rodziny z tego względu, że wielokrotnie następują zaburzenia w wypełnianiu ról przez rodziców, np. z takiego powodu, że odchodzący rodzic nie wywiązuje się (lub nie w pełni wywiązuje się) z obowiązków. Rozpad rodziny jest czynnikiem, który sprzyja kontrsocjalizacji (zwłaszcza przy równoległym występowaniu dodatkowych okoliczności).

Wśród czynników, które mają znaczenie dla kontrsocjalizacyjnej funkcji rodziny można wskazać te, które:

- 1) działają samoistnie,
- 2) działają przy wystąpieniu innych czynników.

*Ad 1) Do czynników działających **samoistnie** zaliczyć należy m.in.:*

- 1) niewłaściwy klimat uczuciowy w rodzinie,

2) nieprawidłowe metody wychowawcze.

Ad 2) Czynnikiem działającym niesamoistnie są natomiast:

- 1) złe warunki materialne,
- 2) zaburzenie struktury rodziny.

Zagrożenie wynikające z wystąpienia czynników niesamoistnych polega na tym, że jednostka łatwiej ulega wpływowi kontrsocjalizacyjnemu z uwagi na:

- 1) doświadczanie jakiegoś rodzaju braku,
- 2) niedostatek mechanizmów powstrzymujących przed kontrsocjalizacyjnym wpływem,
- 3) brak kontroli ze strony rodziny,
- 4) brak pozytywnego wsparcia.

Kolejnym czynnikiem, który jest istotny z punktu widzenia kontrsocjalizacji, jest **środowisko szkolne**. W tym zakresie można mówić o zagrożeniu w postaci:

- 1) nadmiernych wymagań edukacyjnych i wychowawczych;
- 2) niewystarczających wymagań edukacyjnych i wychowawczych;
- 3) nieprawidłowej postawy ze strony nauczyciela:
 - a) szykanowanie ucznia,
 - b) faworyzowanie ucznia;
- 4) zachowań agresywnych uczniów pomiędzy sobą:
 - a) agresja fizyczna,
 - b) agresja werbalna;
- 5) nieprzygotowania ucznia do kolejnych etapów kształcenia i socjalizacji;
- 6) niewyrobienia właściwych postaw wobec obowiązków szkolnych;
- 7) braku kontroli, która ułatwia podejmowanie przez uczniów takich zachowań demoralizujących jak np. wagarowanie. **Wagarowanie** może być sposobem na:
 - a) czasowe uniknięcie obowiązków szkolnych (np. klasówki, pracy domowej),
 - b) rozrywkę,
 - c) rozwiązanie konfliktów.

Ten przypadek zdradza wysokie niebezpieczeństwo kontrsocjalizacji ucznia z uwagi na to, że:

- a) staje się źródłem zaległości szkolnych,
- b) staje się okazją do wejścia w niewłaściwe środowisko (często o cechach podkultury narkomańskiej lub alkoholowej),
- c) przyczynia się wielokrotnie do pogłębienia konfliktów, które stanowiły podłoże wagarów.

Taka sytuacja wynika przede wszystkim z tego, że otoczenie negatywnie ocenia wagarowanie (dotyczy to przede wszystkim środowiska dorosłych: rodziców, pedagogów – którzy *de facto* są szansą na rozwiązanie konfliktów). Często zatem niezrozumienie w tym środowisku zaprzepaszcza możliwość pozytywnego rozwiązania sytuacji problemowej leżącej u podstaw wagarów.

II. Model rodziny a socjalizacja i kontrsocjalizacja

Rola rodziny w kontekście funkcji socjalizacyjnej bądź kontrsocjalizacyjnej zależy od **modelu rodziny**. Można wyróżnić model rodziny:

- 1) antypersonalistyczny,
- 2) personalistyczny,
- 3) indywidualistyczny.

Ad 1) Model antypersonalistyczny charakteryzuje się następującymi cechami:

- 1) jednostka jest silnie podporządkowana rodzinie (występuje uzależnienie jednostki od rodziny);
- 2) wyraźna hierarchizacja w rodzinie (role poszczególnych członków rodziny są ukształtowane sztywno i szczegółowo);
- 3) rodzina jest silnym nośnikiem wartości i norm w niej obowiązujących;
- 4) rodzina jest krytycznie nastawiona na wpływy z zewnątrz³⁰.

Mając na uwadze wyżej wymienione cechy, należy uznać, że rodzina o modelu antypersonalistycznym jest skuteczna w zakresie niwelowania kontrsocjalizacyjnego wpływu środowiska zewnętrznego. Z drugiej strony, również w przypadku gdy w rodzinie obowiązuje kontrsocjalizacyjny system wartości i norm istnieją niewielkie szanse na jego korygowanie. Model antypersonalistyczny ze względu na swoje cechy formalne jest bardzo skuteczny jako nośnik wartości i norm, a jakoś przekaz (socjalizacyjny lub kontrsocjalizacyjny) zależy od obowiązującego w jego ramach systemu aksjonormatywnego. Działa więc albo silnie socjalizacyjnie albo kontrsocjalizacyjnie.

Jednostka socjalizowana przyswaja wartości i normy nie w wyniku uznania ich zasadności, ale ściśle formalnego przekazu opartego na wymogu posłuszeństwa.

Ad 2) Cechami modelu personalistycznego są:

- 1) uznanie podmiotowości poszczególnych członków rodziny;
- 2) brak uzależnienia jednostki od rodziny;
- 3) relacje w rodzinie oparte są na silnych więziach uczuciowych i niezależności poszczególnych członków rodziny;
- 4) brak sztywnej hierarchii w rodzinie;
- 5) role społeczne w rodzinie ukształtowane są elastycznie;
- 6) kontrola wewnątrz rodziny oparta jest na poszanowaniu wartości i norm w niej obowiązujących oraz wynika z potrzeby liczenia się z poszczególnymi członkami rodziny;
- 7) rodzina jest otwarta na wpływy z zewnątrz;
- 8) ułatwione jest dokonywanie zmian w obowiązującym systemie wartości i norm wewnątrzrodzinnych.

30 Tamże, s. 329–331.

Charakterystyka **personalistycznego** modelu rodziny pozwala uznać, że internalizacja wartości i norm przez jednostkę oparta jest na silnych relacjach emocjonalnych, których efektem jest **przekonanie** jednostki do zasadności określonego postępowania. Jednocześnie otwartość rodziny na wpływy z zewnątrz może prowadzić do silnych zależności środowiskowych.

Ad 3) Model **indywidualistyczny** charakteryzuje się występowaniem następujących zależności:

- 1) rodzina jest nastawiona na zaspokajanie indywidualnych egoistycznych potrzeb jej członków;
- 2) instrumentalizm relacji pomiędzy członkami rodziny;
- 3) słabe więzi uczuciowe;
- 4) brak hierarchii w rodzinie, ale występuje możliwość podporządkowania przez jednego członka rodziny pozostałych (pozycja tyrana);
- 5) role społeczne w rodzinie nie są wyraźnie określone (brak jasności w zakresie praw i obowiązków poszczególnych członków rodziny – „rozmycie ról”);
- 6) słaba kontrola wewnątrz rodziny;
- 7) silna zależność od środowiska.

W charakterystyce modelu indywidualistycznego zaznacza się nastawienie egoistyczne i konsumpcyjne poszczególnych członków, co powoduje, że rodzina staje się zatowimowana. Brak silnych pozytywnych więzi emocjonalnych jest podstawą braku trwałości rodziny takiego modelu. Ponadto, rodzina taka nie wyposaża jej członków w mechanizmy powstrzymujące wpływ kontrosocjalizacyjny.

III. Rodzaje stylów wychowania

Analizując rolę rodziny w socjalizacji i kontrosocjalizacji nieletnich, warto wspomnieć o **stylach wychowania**³¹. Mają one znaczenie dla:

- 1) jakości,
- 2) intensywności,
- 3) trwałości

przekazu wartości, norm i wzorów zachowania, które wpływają bądź na społeczne usamodzielnienie jednostki, zgodnie ze społecznymi oczekiwaniami, bądź na funkcjonowanie antyspołeczne z dużą możliwością zachowań przestępczych.

Wyróżnia się następujące **style wychowania** w rodzinie:

- 1) **opiekuńczy**,
- 2) **autorytarny**,
- 3) **permissywny**,

31 Tamże, s. 335–337.

4) **chaotycznego despotyzmu.**

Ad 1) Cechą stylu **opiekuńczego** są:

- 1) staranna i prawidłowa opieka nad dziećmi,
- 2) stosowanie **łagodnych sankcji**,
- 3) dziecko ma możliwość prawidłowego rozwoju opartego na pozytywnych związkach uczuciowych,
- 4) **nagrody** są podstawą wzmocnień wychowawczych i podstawą uczenia się postaw społecznych.

Ad 2) Styl **autorytarny** charakteryzuje się:

- 1) staranną opieką nad dziećmi,
- 2) stosowaniem **surowych sankcji**,
- 3) **kary** są podstawą wychowania.

Ad 3) Styl **permisywny** wyznaczany jest zespołem następujących cech:

- 1) słaba opieka nad dziećmi,
- 2) stosowanie **łagodnych sankcji**,
- 3) zwiększenie roli innych środowisk w wychowaniu,
- 4) brak możliwości świadomego kształtowania struktur poznawczych dziecka.

Ad 4) Styl **chaotycznego despotyzmu** cechuje:

- 1) brak pozytywnego klimatu uczuciowego,
- 2) syndrom wyuczonej bezradności,
- 3) zwiększenie roli innych środowisk wychowawczych,
- 4) brak możliwości świadomego kształtowania struktur poznawczych dziecka.

Najkorzystniejszym stylem wychowania z punktu widzenia skutecznej i prawidłowej socjalizacji **jest styl personalistyczny**. Gwarantuje on powodzenie przystosowania jednostki socjalizowanej do życia w społeczeństwie przy zachowaniu zasad jej prawidłowego rozwoju indywidualnego i poszanowania odrębności. Jest to styl wychowawczy, który zapewnia trwałość przekazu na temat wartości, norm i wzorów zachowania.

Najmniej korzystnym z punktu widzenia socjalizacji stylem wychowania **jest styl chaotycznego despotyzmu**. Negatywny klimat uczuciowy, który jest cechą tego stylu stanowi istotną przeszkodę prawidłowej socjalizacji.

Na podkreślenie zasługuje również fakt, że ostateczne wyniki prowadzonych oddziaływań wychowawczych w środowisku rodzinnym zależą, obok cech tego środowiska również od indywidualnych cech jednostki socjalizowanej.

§ 39. Niedostosowanie społeczne jako forma patologii społecznej o potencjale kryminogennym

Przez pojęcie **niedostosowania społecznego** (często określanego jako nieprzystosowanie społeczne) należy rozumieć takie zachowania, które są „nieadekwatnymi, powtarzającymi się reakcjami jednostek na wymogi i nakazy zawarte w przypisanych im przez system społeczny rolach (np. roli dziecka w rodzinie, kolegi, ucznia w szkole, pracownika itp.). Ta nieadekwatność reagowania wyraża się w „jaskrawym i uporczywym łamaniu podstawowych norm społecznych (prawnych, moralnych, obyczajowych) lub w lekceważeniu oczekiwań społecznych przez jednostkę”³².

Przejawami niedostosowania społecznego są:

- 1) notoryczne kłamstwa;
- 2) uciezki (z domu lub szkoły);
- 3) nadużywanie alkoholu i narkotyków;
- 4) niekonwencjonalne zachowania seksualne (np. prostytucja);
- 5) pasożytnictwo społeczne (niezasłużone korzyści z cudzej pracy), zachowania agresywne, zamachy samobójcze;
- 6) zachowania przestępcze.

Przyczyn niedostosowania społecznego upatruje się w:

- 1) zaburzonej socjalizacji;
- 2) patologii więzi emocjonalnych w rodzinie;
- 3) zaburzeniach struktury i funkcji rodziny;
- 4) niewłaściwych metodach wychowawczych:
 - a) metody autokratyczne,
 - b) metody liberalne,
 - c) metody niekonsekwentne,
 - d) stosowanie kar cielesnych;
- 5) dysfunkcjach wychowawczych szkoły;
- 6) zubożeniu społeczeństwa, które prowadzi do ograniczeń w zakresie zaspokajania potrzeb dzieci i młodzieży;
- 7) wpływie grup rówieśniczych, zwłaszcza w aspekcie uczenia się wzorów zachowań nieprawidłowych, znamienym rysem nieadekwatności do oczekiwań społecznych.

Potencjał kryminogeny niedostosowania społecznego potwierdzają badania kryminogenezy, w świetle których zachowania przestępcze były poprzedzone zachowaniami wskazującymi na niedostosowanie społeczne jednostki³³.

32 Encyklopedia pedagogiczna, red. *W. Pomykało*, Warszawa 1997, s. 453.

33 *L. Tyszkiewicz*, Kryminogeneza w ujęciu kryminologii humanistycznej Katowice 1997, s. 107–182.

Prawidłowość ta ma istotne znaczenie w analizie uwarunkowań przestępczości nieletnich.

§ 40. Uwarunkowania przestępczości nieletnich

Uwarunkowania konfliktu nieletnich z prawem karnym stanowią złożony obszar zagadnień. Na tym tle można wyróżnić dwie podstawowe grupy uwarunkowań, tj.:

- 1) grupę **czynników wewnętrznych** (osobowościowo-charakterologicznych),
- 2) grupę **czynników zewnętrznych** (środowiskowo-sytuacyjnych).

Nieletni stanowią szczególną kategorię sprawców, których odpowiedzialność za naruszenie norm prawa karnego została uregulowana Kodeksie karnym oraz w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich.

Sprawca nieletni jest również istotnym problemem w zakresie analizy etiologicznej, prowadzącej do ustalenia przyczyn konfliktu z prawem karnym. Specyfika tej kategorii wiekowej sprawców wynika z ich charakterystyki biopsychospołecznej, która cechuje się **niedojrzałością psychomoralną i niesamodzielnnością społeczną**.

Zachowania nieletnich o charakterze destrukcyjnym, antyspołecznym i naruszającym normy prawne można podzielić na następujące kategorie:

- 1) wyrażanie agresji i przemocy wobec rodziny,
- 2) wyrażanie agresji w szkole (np. wobec rówieśników czy mienia szkoły),
- 3) wandalizm,
- 4) używanie narkotyków,
- 5) ucieczki z domów,
- 6) kradzieże i inne czyny zagrożone sankcją karną,
- 7) przynależność do destrukcyjnych subkultur,
- 8) autoagresja (w tym – samobójstwo).

Niepokój budzi coraz więcej przypadków popełniania przez nieletnich czynów karalnych oraz **obniżenie wieku sprawców** tych czynów.

Analiza dotycząca uwarunkowań konfliktu nieletnich z prawem karnym z konieczności powinna uwzględniać takie **czynniki o charakterze wewnętrznym (subiektywnym)** jak:

- 1) wiek, w którym po raz pierwszy ujawniły się zachowania antyspołeczne;
- 2) skłonność do przeciwstawiania się obowiązującym normom i skłonność do buntu;
- 3) zaburzenia samokontroli;
- 4) zaburzenia osobowości;
- 5) zaburzenia systemu wartości moralnych i norm postępowania;
- 6) frustracja potrzeb (w tym głównie potrzeby kontaktu emocjonalnego);
- 7) alienacja;

8) utrata sensu życia.

Drugą grupę uwarunkowań konfliktu nieletnich z prawem karnym zajmują **czynniki zewnętrzne** takie jak:

- 1) wskaźnik bezrobocia i niskie przychody rodzin, niekorzystna sytuacja społeczna i ekonomiczna;
- 2) wpływ nieprawidłowego środowiska wychowawczego zwłaszcza:
 - a) niekonsekwentny styl wychowania,
 - b) dostarczanie negatywnych bodźców,
 - c) przejawy przemocy w rodzinie,
 - d) braki w wykształceniu rodziców,
 - e) nieumiejętność radzenia sobie z sytuacjami trudnymi,
 - f) alkoholizm rodziców,
 - g) wzory zachowań przestępczych w rodzinie;
- 3) kryzys rodziny;
- 4) kryzys autorytetów;
- 5) odrzucenie społeczne i niepowodzenia szkolne;
- 6) kontakt z alkoholem i innymi substancjami uzależniającymi;
- 7) przynależność do grup o charakterze antyspołecznym (patologicznych grup rówieśniczych);
- 8) dostęp do broni;
- 9) przedstawianie scen przemocy w mediach, które działając silnie na wyobraźnię, stanowią istotne podłoże psychiczne do łamania obowiązujących norm;
- 10) naśladownictwo;
- 11) upowszechnienie modelu rozwiązywania konfliktów sytuacyjnych w drodze przemocy;
- 12) społeczna ignorancja drobnych przejawów zachowań nieprawidłowych, która buduje klimat przyzwolenia na tego typu zachowania, czego konsekwencją jest eskalacja nieprawidłowości w jej bardziej drastycznych i społecznie szkodliwych przejawach.

Istotnym zagadnieniem w zakresie omawianej problematyki jest wpływ **grupy rówieśniczej** na demoralizację i przestępczość nieletnich. Grupa rówieśnicza pełni przede wszystkim **funkcję**:

- 1) **ochronną** (daje poczucie przynależności i bezpieczeństwa),
- 2) **satysfakcyjną** (zaspokaja potrzebę uznania).

Negatywny wpływ grupy rówieśniczej polega przede wszystkim na:

- 1) silnej presji na realizację określonego zachowania (np. picie alkoholu, używanie narkotyków);
- 2) zapoznawaniu nieletniego z technikami przestępczymi i racjonalizacją zachowania przestępczego;
- 3) utrudnianiu realizowania pozytywnych ról społecznych np. dobrego ucznia, posłusznego dziecka.

Charakterystyka nieletnich przestępców oparta o **model funkcjonowania grupy** zakłada następujące prawidłowości:

- 1) zbiorowość nieletnich przestępców tworzy się w sposób selektywny (w jej skład wchodzi nieletni wywodzący się z rodzin o podobnym statusie społecznym oraz takich, w których kontrola zachowania nieletniego ze strony pozostałych członków rodziny – rodziców, rodzeństwa – jest istotnie ograniczona);
- 2) zbiorowość nieletnich przestępców tworzy się na terenie, na którym występują inne negatywne czynniki o potencjale kryminogennym, np. bezrobocie, alkoholizm;
- 3) często zbiorowość nieletnich przestępców nie jest dostatecznie zorganizowana (wykazuje cechy funkcjonowania chaotycznego zwłaszcza w sferze kierownictwa zbiorowością i funkcjonujących zasad);
- 4) zbiorowość nieletnich przestępców może przerodzić się w zorganizowaną grupę pod wpływem oddziaływania dorosłych przestępców.

Ważnym rysem uwarunkowań konfliktu nieletnich z prawem karnym w aktualnej rzeczywistości jest:

- 1) z jednej strony, nasilenie czynników kryminogennych pochodzenia środowiskowego;
- 2) z drugiej natomiast – **osłabienie psychicznych mechanizmów antykryminogennych**.

Zróznicowanie i kumulacja zewnętrznych czynników kryminogennych, stanowiących psychologiczną kategorię **sytuacji pokusy**, o ile nie zostanie zrównoważona przez wewnętrzne czynniki antykryminogenne, takie jak:

- 1) prawidłowo ukształtowany system wartości,
- 2) prawidłowo ukształtowane sumienie,
- 3) silna wola – stanowi dogodny podłoże zachowań nieprawidłowych, w tym – wyczerpujących znamiona czynów zabronionych przez prawo karne.

Szczególne miejsce w sferze czynników antykryminogennych zajmuje **system wartości**. Przekaz wartości, który ma miejsce w trakcie procesu socjalizacji i resocjalizacji jest kształtowaniem u osoby zaplecza o charakterze antykryminogennym. Przyjąć zatem należy, że prawidłowy system wartości, zgodny z porządkiem obyczajowym i prawnym, buduje **wewnętrzny mechanizm kontroli**, odpowiedzialny za prawidłowe rozstrzygnięcie w sytuacjach konfliktu, w których dodatkowo dochodzi do głosu zespół opozycyjnej argumentacji, opowiadającej się za rozwiązaniem naruszającym społeczne normy zachowania.

Przemiany społeczno-gospodarcze, będące istotną cechą współczesności, wyznaczając kierunek pozytywnych rozwiązań, są zarazem przyczyną wielu niepożądanych zjawisk, np.:

- 1) bezrobocia;
- 2) wzrostu konkurencyjności na rynku pracy, czego skutkiem jest potrzeba zwiększonej dyspozycyjności zawodowej, a tym samym ograniczenie czasu

- przeznaczonego na życie rodzinne i odpoczynek;
- 3) zwiększonego poziomu stresu, co skutkuje zmniejszeniem odporności na sytuacje konfliktowe;
 - 4) zaburzeniami zachowania.

Zjawiska te przyczyniają się do **dysfunkcji podstawowego środowiska wychowawczego**, jakim jest rodzina, stanowiąc ważny element podłoża przyczynowego konfliktu nieletnich z prawem karnym.

Przykładowy katalog negatywnych cech rodziny tzw. **destrukcyjny model rodziny** przedstawia się następująco:

- 1) zawyżone żądania w stosunku do dzieci;
- 2) szeroko rozpowszechniony system kar;
- 3) przekazanie wychowania własnych dzieci instytucjom elitarnym (prywatne szkoły, sekcje sportowe);
- 4) nadmierne zaangażowanie dorosłych we własne problemy;
- 5) wychowywanie tylko przez jednego rodzica (problem rodzin niepełnych i wynikające z tego trudności wychowawcze, psychologiczne, materialne);
- 6) problem nieprawidłowości zdrowia psychicznego rodziców.

Skutki oddziaływania takich czynników to:

- 1) frustracja potrzeb emocjonalnych u dzieci (miłości, wsparcia, opieki);
- 2) powstanie problemu ukształtowania tożsamości;
- 3) nieprawidłowa identyfikacja siebie w roli społecznej;
- 4) zniekształcenie systemu wartości;
- 5) zaburzenia kontaktów interpersonalnych;
- 6) punktem odniesienia (oceny zachowań) dzieci z rodzin modelu destrukcyjnego, nie jest autorytet rodziców, ale wartości ulicy, gangów;
- 7) problemy z nauką.

Na negatywne oddziaływanie rodziny na osobowość jej członków (przede wszystkim dzieci) ma wpływ to, że przestaje ona spełniać niektóre (często wszystkie) swoje funkcje. Zwłaszcza duże niebezpieczeństwo wiąże się z nieprawidłowościami w zakresie funkcji:

- 1) socjalizacyjnej,
- 2) integracyjnej.

Ad 1) Funkcja socjalizacyjna polega na wprowadzaniu członków rodziny w życie rodzinne i przekazywaniu im wartości kulturowych.

Ad 2) Funkcja integracyjna odpowiada za kontrolę zachowań członków rodziny. W przypadku dysfunkcji zmniejsza się zaangażowanie rodziny w dostarczanie pozytywnych przykładów zachowania, po drugie – zwiększa się prawdopodobieństwo podatności na oddziaływania negatywne ze strony środowiska pozarodzinnego.

Nieprawidłowości funkcjonowania rodziny zwykle pozostają również w

związku z **zaburzeniami struktury rodziny** (rodziny rozbite) lub z negatywnymi zjawiskami w jej obrębie, takimi jak:

- 1) alkoholizm,
- 2) narkomania,
- 3) przestępczość,
- 4) choroba psychiczna,
- 5) niekorzystne warunki materialne.

Niedomagania (dysfunkcjonalność) środowiska wychowawczego w zakresie realizacji funkcji socjalizacyjnej, stanowią istotny czynnik wpływający na konflikt nieletnich z prawem karnym. W tej sferze należy upatrywać istotnych zależności pomiędzy nieprawidłowym funkcjonowaniem społecznym nieletniego (zwłaszcza w wymiarze tzw. małych grup społecznych) a skonfliktowaniem ze sferą norm prawa karnego. Związek pomiędzy przyswojeniem i przestrzeganiem systemu wartości i norm społecznie pożądaných (odzwierciedlonych w ramach wychowawczego przekazu rodziny, szkoły) a zachowaniem zgodnym z obowiązującym porządkiem norm prawa karnego – jest związkiem w charakterze podstawowym. Jak podkreśla *S. Pikus*: „Im więcej w danej społeczności ludzi o niskiej kulturze moralnej i moralności płytkiej (źle wychowanych), tym gorsze, w skali społecznej, efekty wychowania moralnego (...). Krąg się zamyka: źle wychowani wychowują źle wychowanych, podatnych na różnego rodzaju pokusy, ułatwienia, patologie, a skutki wysiłków wychowawczych osób dobrze wychowanych są coraz gorsze ze względu na niekorzystne uwarunkowania zewnętrzne (źle wychowanych)”³⁴.

W świetle informacji na temat współczesnej przestępczości można uznać, że niekiedy zbyt łatwo próbuje się wyjaśniać i usprawiedliwiać jej przemiany i nasilenie specyfiką rozwoju cywilizacji oraz wynikającym z tego skomplikowaniem relacji międzyludzkich, brakiem czasu, konsumpcyjnym stylem życia itd. Dotyczy to również konfliktu nieletnich z prawem karnym. Jakkolwiek nie można odmówić słuszności pogładowi na temat wpływu tych uwarunkowań na zachowanie młodego pokolenia, to jednak problem wydaje się bardziej skomplikowany i wymaga szerszego kompleksowego ujęcia.

§ 41. Zapobieganie przestępczości nieletnich

Niewątpliwie **podłoże konfliktu nieletnich z prawem karnym jest zróżnicowane**. Oznacza to, że działania mające na celu przeciwdziałanie negatywnym zachowaniom nieletnich, uwzględniając to zróżnicowanie, muszą

³⁴ *S. Pikus*, Zaniedbania w wychowaniu moralnym jako czynnik sprzyjający patologii społecznej wśród młodzieży, [w:] *Psychospołeczne uwarunkowania zjawisk dewiacyjnych wśród młodzieży w okresie transformacji ustrojowej w Polsce*, red. *H. Machel, K. Wszeborowski*, Gdańsk 1999, s. 122.

odnosić się do **różnych sfer ich biopsychospołecznego funkcjonowania**. Aktywność profilaktyczna powinna zatem uwzględniać nowe zjawiska w zakresie konfliktu nieletnich z prawem karnym, jak chociażby fakt, że nieletni sprawcy coraz częściej wywodzą się ze środowisk tzw. normalnych (niedotkniętych patologią w tradycyjnym rozumieniu tego słowa, tj. np. alkoholizmem czy narkomanią). Uwzględnienie nowych zjawisk w płaszczyźnie charakterystyki zachowań aspołecznych i antyprawnych powinno skutkować adekwatnym dopasowaniem strategii przeciwdziałania im.

Podatność nieletnich na oddziaływanie czynników zewnętrznych, takich jak np. wpływ grupy rówieśniczej, **silna identyfikacja z grupą**, decyduje o potrzebie szczególnych działań o charakterze profilaktycznym, kierowanych do tej kategorii wiekowej. W tym zakresie powstaje konieczność zwrócenia uwagi na potrzebę **zorganizowania aktywnych form spędzania wolnego czasu oraz uatrakcyjnienie oferty zajęć szkolnych i pozaszkolnych**.

Istotną prawidłowością, która cechuje uwarunkowania konfliktu nieletnich z prawem jest **powielanie swoich doświadczeń**, tj. np. wykorzystywana seksualnie młodzież wchodzi w rolę molestującego lub ofiary. Prawidłowość ta stanowi ważny problem z zakresu profilaktyki niewłaściwych zachowań nieletnich, zakładając konieczność, z jednej strony – zapobiegania tego typu negatywnym doświadczeniom, z drugiej natomiast – redukcji ich skutków.

Postulaty dotyczące **likwidowania przyczyn i ograniczania negatywnych skutków zachowań łamiących normy społeczne i prawne przez nieletnich to przede wszystkim:**

- 1) szersza świadomość co do faktu, że zachowanie antyspołeczne i antyprawne cechuje **dynamizm**, który z różnym nasileniem występuje na różnych etapach życia dziecka, młodego człowieka i dorosłej osoby, i zgodnie z tą prawidłowością ważne jest dostosowanie sposobów przeciwdziałania do specyfiki rozwojowej jednostki i zjawiska łamania norm;
- 2) **edukacja** wszystkich odpowiedzialnych za wychowanie w zakresie przyczyn i przejawów zachowań antyspołecznych i antyprawnych oraz sposobów przeciwdziałania tym zachowaniom, zgodnie z zasadą, że przeciwdziałanie zależy od szybkiego rozpoznania zjawiska;
- 3) zapewnienie **prawidłowego środowiska wychowawczego**, które przekazywałoby właściwy system wartości, norm i wzorów zachowania;
- 4) wzrost znaczenia **autorytetów**;
- 5) tworzenie przez rodziców i nauczycieli atmosfery sprzyjającej nauce oraz rozwojowi zachowań prospołecznych (potrzeba rodzicielskiej i nauczycielskiej czujności w tym zakresie, przejawianej nie tylko w postaci formalnej kontroli, ale również – uważnego zaangażowania i wrażliwości na wszelkie symptomy zjawisk niepożądanych);
- 6) współdziałanie z formacjami bezpieczeństwa i porządku publicznego (w tym przede wszystkim Policją w zakresie programów profilaktycznych);

- 7) **ograniczenie** kontaktu młodych ludzi z przejawami **przemocy w mediach**;
- 8) zapewnienie **prawidłowej komunikacji pomiędzy rodzicami, nauczycielami i dziećmi**. W tej płaszczyźnie ważne miejsce zajmują strategie komunikacyjne zachęcające do rozmów oparte na:
 - a) dialogu jako zasadzie komunikacji i sprawnego przekazu edukacyjnego,
 - b) uważnym słuchaniu,
 - c) emocjonalnej reakcji zainteresowania przedmiotem rozmowy,
 - d) stawianiu dziecka w roli kompetentnego źródła informacji i zachęcanie go do takiej roli,
 - e) świadomości komunikacji pozawerbalnej,
 - f) budowaniu motywacji do kontaktu komunikacyjnego opartego na zasadzie zaufania;
- 9) **uatrakcyjnienie oferty alternatywnego spędzania wolnego czasu** przez młodzież ze środowisk zagrożonych (kluby, świetlice, organizacje młodzieżowe itp.);
- 10) dbałość o standardy zachowania odpowiadające społecznym oczekiwaniom.

W tym zakresie ważne jest zwracanie uwagi na drobne przejawy zachowań nieprawidłowych, uwzględniające potrzebę ich korygowania.

Jak podkreśla *C. Cekiera*, niewątpliwie dającą duże nadzieje próbą przeciwdziałania zjawiskom patologicznym jest „formacja postaw moralnych – budzenie szacunku dla wartości”, a ukierunkowanie człowieka ku coraz wyższym wartościom „prowadzi do wyjścia ze ślepych ulic antropocentryzmu i skierowuje jednostkę oraz społeczeństwo ku wszechstronnemu ideałowi jednostkowemu i społecznemu”³⁵.

Równie ważne jest objęcie intensywnym oddziaływaniem profilaktycznym podstawowych grup społecznych, wokół których koncentruje się życie nieletniego, tj. rodziny, szkoły i grupy rówieśniczej.

Wskazane postulaty rozwiązań stanowią pewną propozycję w zakresie przeciwdziałania konfliktom nieletnich z prawem karnym i innym zachowaniom o charakterze antyspołecznym. Ich przyjęcie i zastosowanie powinno w każdym przypadku mieć na uwadze **indywidualny proces doprowadzający młodego człowieka do tych zachowań, jego specyfikę osobowościowo-charakterologiczną i kontekst społeczny**. Skuteczność podjętej aktywności będzie zatem zależała od trafności dopasowania sposobu reakcji (interwencji) do indywidualnej charakterystyki jednostki i będzie pochodną prawidłowej diagnozy obejmującej przyczyny zachowań nieprawidłowych z ich specyfiką różnorodności i wielorakich powiązań³⁶.

³⁵ *C. Cekiera*, Relatywizm norm moralno-społecznych a rozwój patologii społecznej wśród młodzieży, [w:] *Psycho społeczne uwarunkowania*, red. *H. Machel, K. Wszeborowski*, s. 59–60.

³⁶ *L. Tyszkiewicz*, *Kryminogeneza*, s. 42–44.

Przeciwdziałanie przestępczości nieletnich należy traktować jako „inwestycję przyszłości” tym bardziej konieczną, że przejawy nieprzystosowania społecznego zapoczątkowane w okresie dzieciństwa i wczesnej młodości, mogą ulegać nasileniu i stanowić podłoże do powstawania innych symptomów demoralizacji.

Ważną kategorię zobowiązań dotyczących przeciwdziałania przestępczości nieletnich stanowią przepisy **ustawy z 26.10.1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich**.

Przepis art. 3 § 1 NielU stanowi, że **w sprawie nieletniego należy:**

- 1) kierować się przede wszystkim jego **dobrem**,
- 2) dążąc do osiągnięcia korzystnych **zmian w osobowości i zachowaniu się** nieletniego,
- 3) zmierzając w miarę potrzeby do prawidłowego spełnienia przez **rodziców lub opiekuna** ich **obowiązków** wobec nieletniego,
- 4) uwzględniając przy tym **interes społeczny**.

W postępowaniu z nieletnim bierze się pod uwagę osobowość nieletniego, a w szczególności (art. 3 § 2 NielU):

- 1) wiek,
- 2) stan zdrowia,
- 3) stopień rozwoju psychicznego i fizycznego,
- 4) cechy charakteru,
- 5) zachowanie się,
- 6) przyczyny i stopień demoralizacji,
- 7) charakter środowiska,
- 8) warunki wychowania nieletniego.

Przepis art. 4 § 1 NielU stanowi, że każdy kto stwierdzi istnienie okoliczności świadczących o demoralizacji nieletniego, a w szczególności:

- 1) naruszanie zasad współżycia społecznego,
- 2) popełnienie czynu zabronionego,
- 3) systematyczne uchylanie się od obowiązku szkolnego lub kształcenia zawodowego,
- 4) używanie alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia,
- 5) uprawianie nierzędu,
- 6) włóczęgostwo,
- 7) udział w grupach przestępczych

ma społeczny obowiązek odpowiedniego przeciwdziałania temu, a w szczególności zawiadomienia rodziców lub opiekuna nieletniego, szkoły, sądu rodzinnego, Policji lub innego właściwego organu.

Każdy, kto dowiedział się o popełnieniu czynu karalnego przez nieletniego ma społeczny obowiązek zawiadomić sąd rodzinny lub Policję (art. 4 § 2 NielU).

Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich przewiduje środki zapobiegania i zwalczania demoralizacji i przestępczości nieletnich. W świetle art. 5 NielU,

wobec nieletniego mogą być stosowane:

- 1) **środki wychowawcze**,
- 2) **środek poprawczy** w postaci umieszczenia w zakładzie poprawczym,
- 3) **kara** może być orzeczona tylko w wypadkach przewidzianych prawem, jeżeli inne środki nie są w stanie zapewnić resocjalizacji nieletniego.

Przepis ten stoi na stanowisku **stosowania kary** wobec nieletniego jedynie w **ostateczności**, gdy inne środki nie są w stanie zrealizować celu resocjalizacyjnego.

Przepis art. 6 NielU przewiduje, że wobec nieletnich sąd rodzinny może:

- 1) udzielić **upomnienia**;
- 2) **zobowiązać do określonego postępowania**, a zwłaszcza do:
 - a) naprawienia wyrządzonej szkody,
 - b) wykonania określonych prac lub świadczeń na rzecz pokrzywdzonego lub społeczności lokalnej,
 - c) przeproszenia pokrzywdzonego,
 - d) podjęcia nauki lub pracy,
 - e) uczestniczenia w odpowiednich zajęciach o charakterze wychowawczym, terapeutycznym lub szkoleniowym,
 - f) powstrzymania się od przebywania w określonych środowiskach lub miejscach,
 - g) zaniechania używania alkoholu lub innego środka w celu wprowadzania się w stan odurzenia;
- 3) ustanowić nadzór odpowiedzialny rodziców lub opiekuna;
- 4) ustanowić nadzór organizacji młodzieżowej lub innej organizacji społecznej, zakładu pracy albo osoby godnej zaufania – udzielających poręczenia za nieletniego;
- 5) zastosować nadzór kuratora;
- 6) skierować do ośrodka kuratorskiego, a także do organizacji społecznej lub instytucji zajmujących się pracą z nieletnimi o charakterze wychowawczym, terapeutycznym lub szkoleniowym, po uprzednim porozumieniu się z tą organizacją lub instytucją;
- 7) orzec zakaz prowadzenia pojazdów;
- 8) orzec przepadek rzeczy uzyskanych w związku z popełnieniem czynu karalnego;
- 9) orzec umieszczenie w młodzieżowym ośrodku wychowawczym albo w rodzinie zastępczej zawodowej, która ukończyła szkolenie przygotowujące do sprawowania opieki nad nieletnim;
- 10) orzec umieszczenie w zakładzie poprawczym;
- 11) zastosować inne środki zastrzeżone w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich do właściwości sądu rodzinnego, jak również zastosować środki przewidziane w Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym, z wyłączeniem umieszczenia w rodzinie zastępczej spokrewnionej, rodzinie zastępczej niezawodowej, rodzinnym domu dziecka, placówce wsparcia dziennego,

placówce opiekuńczo-wychowawczej i regionalnej placówce opiekuńczo-terapeutycznej.

Przepis art. 7 § 1 NielU przewiduje, że sąd rodzinny może:

- 1) zobowiązać rodziców lub opiekuna do poprawy warunków wychowawczych, bytowych lub zdrowotnych nieletniego, a także do ścisłej współpracy ze szkołą, do której uczęszcza nieletni, poradnią psychologiczno-pedagogiczną lub inną poradnią specjalistyczną, zakładem pracy, w którym jest zatrudniony, lekarzem lub zakładem leczniczym;
- 2) zobowiązać rodziców lub opiekuna do naprawienia w całości lub w części szkody wyrządzonej przez nieletniego.

Ponadto, sąd rodzinny może zwrócić się do właściwych instytucji państwowych lub społecznych oraz jednostek samorządowych o udzielenie niezbędnej pomocy w poprawie warunków wychowawczych, bytowych lub zdrowotnych nieletniego (art. 7 § 2 NielU).

